

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
Ústav českých dějin

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Malostranské reálné gymnázium
v letech 1865–1891

The Municipal Real-Gymnasium of Malá Strana
in 1865–1891

Vedoucí práce: Prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

Obsah

Úvodní.....	1
Malostranská střední	4
Středoškolská	10
Nástin organizace středního školství	10
Legislativní rámec	14
Církev a škola.....	14
Dozor nad školami	15
Školská síť – vývoj národního školství	17
Pražské střední školství	21
Reálněgymnazijní	24
Ekonomicko-správní.....	32
Financování středního školství	32
Příjmy školy.....	34
Výdaje.....	35
Platy učitelů	35
Školní sbírky a pomůcky	37
Náklady na budovu	38
Fondy	39
Celkový přehled výdajů	40
Vznik C. k. střední školy na Malé Straně.....	41
Národní	47

Budova	50
Pro Rakousko	51
Pro školu a nejen pro ni.....	54
Shrnutí	57
Mimetická.....	58
Aktérská	64
Lokální a sociální struktura studentů	64
Chudí studenti	67
Co a proč si vybrat?.....	69
Vztahové záležitosti	71
Konec	76
Výstřední.....	78
Bohuslava Kecková	79
Anna Bayerová a její gymnaziální studia	80
Studium na univerzitě	86
Závěrová.....	91
Prameny a literatura.....	93
Prameny	93
Literatura	94
Resumé	102
Přílohy	103

Úvodní

Mohlo by se zdát, že se školská témata v historii vyčerpávají dějinami institucí, biografickými portréty významných učitelů anebo popisy každodenního života školy. Nabízejí však mnohem víc. Školy nejsou jen místem výchovy a vzdělání, jsou otevřenými komunikačními prostory, které mohou být vsazeny do rámců státních, národních, lokálních či osobních. Soudobé pedagogické úvahy se dají komparovat s jejich využití k jiným než pedagogickým cílům, tedy například socializačním, národnostním, individuálním atd.

Tématem mé práce je život obecního malostranského reálného gymnázia v letech 1865–1891. Na příkladu nově založené střední školy budu zkoumat základní mechanismy a principy fungování českého národního školství v poslední třetině 19. století, především iniciační roli samospráv při zakládání nových škol, jejich správu a financování a následnou dlouholetou snahu reálné gymnázium převést do správy státu. Zajímat mě bude také každodenní život školy, zejména její slavnosti, a život studentů. Nebudu psát o osobním životě ředitelů školy, odborných publikacích členů profesorského sboru, politických kariérách absolventů, nebudu vypočítávat jednotlivé ministry školství, dělat tabulky s nic neříkajícími daty a ze stejných důvodů se nebudu zmiňovat o starém německém školníkovi, kterému se žáci smáli, protože šlo o projev školácké zlomyslnosti, a ne národního uvědomění.

Pro nedostatek autorské invence jsou jednotlivé kapitoly pojmenovány tak, jak jsem je nazvala v původní osnově své práce, jejich bližší obsah se čtenář dozví z podtitulu. Úvodní kapitola Malostranská střední je přehledová a nabízí základní vývojovou linku existence střední školy na Malé Straně v Praze v průběhu let 1865–1891, kdy byla školou financována z obecní poklady, přičemž zřízení školy a jejím počátkům věnuji větší prostor, proces zestátnění je součástí kapitoly Ekonomicko-správní. Středoškolská kapitola se věnuje vzniku dualistické soustavy středního

školský vyhlášením Exner-Bonitzovy reformy z roku 1849 a jejím proměnám v českém a pražském územním rámci, které způsobily legislativní změny v letech šedesátých upravující kompetence mezi státem, církví a samosprávami na půdě škol. Reálněgymnazijní osnovy byly jednou z možných cest, jak dosáhnout jednotné střední školy, v praktické rovině prošlo reálné gymnázium počátečním obdobím rozvoje, od sedmdesátých let ale jeho popularita klesá. Co k tomu vedlo a jak vypadaly ministerské reakce na nespokojené hlasy jsou témata, která tvoří náplň kapitoly třetí s názvem Reálněgymnazijní. Motivaci vzniku a finanční náročnosti akce budu věnovat prostor v kapitole následující. Ekonomicko-správní aspekty jsou důležitým vodítkem k posouzení přínosu a úspěšnosti 27 let, během kterých pražská obec školu financovala. Sledovat budu jednotlivé nákladové položky i zisky plynoucí z provozu školy, abych se nakonec zabývala tím, kdy a za jakých podmínek byla škola převzata do státní správy. Česká reálná gymnázia jako specifická forma střední školy bývají společně s dalšími řazena do národního rámce. Zjištění, jak se k tomu staví zřizovatel školy a profesorský sbor, a komparace základních údajů o škole se státním německým gymnáziem na Malé Straně jsou obsahem kapitoly páté, Národní. Šestá kapitola Mimetická je krátkou metodologickou odbočkou, či spíše zamyšlením, kterou vyvolala potřeba zastavit se nad interpretací využívaných ego-dokumentů a zároveň existence autobiografické prózy jednoho z bývalých studentů, která na fungování a každodennost školy pohlíží odlišně od ostatních. Nejen ze zpracování statistických údajů výročních zpráv, ale i memoárové literatury, deníkových záznamů a autobiografické prózy vychází kapitola nazvaná Aktéřská, v níž mě zajímá lokální a sociální původ studentů a druhy pomoci sociálně slabým, cílem druhé části je analýza pramenů osobní povahy souvisejících se školou a výběr tematických okruhů a jevů, které v současné nejrozsáhlejší biografii o každodennosti středních škol 19. století z pera Kateřiny Řezníčkové stojí na okraji, nebo v ní nejsou vůbec. Poslední

kapitolou, která má doplnit pohled na školu a problémy studentů v daném období, je kapitola Vý-střední. Přesně takovými byly její dvě hrdinky, vybočující ze středu běžných žen, které se rozhodly získat středoškolské vzdělání. Bohuslava Kecková složila jako první žena v českých zemích maturitu na malostranském reálném gymnáziu, a proto tedy patří na stránky mojí práce. „Ženská otázka“ je v soudobém historickém bádání tématem stále aktuálním, v kapitole se soustředím jen na gymnaziální a univerzitní studia obou žen.

Poděkování

Děkuji vedoucímu práce Prof. PhDr. Milanu Hlavačkovi, CSc., v jehož semináři se nápad zabývat se reálným školství ve druhé polovině 19. století poprvé objevil, za poskytnutí cenných rad, pomoc a projevenou podporu, kolegům ze semináře pak za inspirativní zpětnou vazbu. Velký dík za ochotu probírat se nezpracovaným fondem školy patří Mgr. Janu Schwallerovi, vedoucímu oddělení fondů městských podniků, institucí a fyzických osob v Archivu hlavního města Prahy, poděkování za vstřícný přístup a pomoc patří také pracovníkům a pracovnícím Národního archivu v Praze, Archivu Národního muzea, Národní knihovny, Literárního archivu Památníku národního písemnictví a knihovny Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze. Rodině a těm, které za ni považuji.

Malostranská střední

(úvodní a přehledová)

Na začátku šedesátých let je v Praze střední školství zastoupeno dvěma školami – Akademickým gymnáziem na Starém Městě a reálkou na Městě Novém, která měla tamtéž i svoji německou konkurentku. Kromě nich existovala ještě dvě gymnázia německá (na Novém Městě a Malé Straně). Jednoznačná převaha českých zástupců v pražském městském zastupitelstvu začala nést své ovoce i v oblasti školství. V roce 1863 byla v Praze zřízena Vyšší dívčí škola a v tomtéž roce začala jednání o zřízení střední školy na levém břehu Vltavy, kde jediné gymnázium nedokázalo pokrýt početný zástup zájemců. Prvního května 1863 obdržel pražský purkmistr František Pšross nedochovanou žádost 113 „usedlých měšťanův a jiných vážených obyvatelů“ z Malé Strany a Hradčan a vzápětí se zavázal, že návrh na zřízení malostranské střední školy bude podporovat. Pokud obecní a měšťanské školy spadaly do kompetence místní samosprávy, v případě škol středních platilo, že rozhodující slovo měly úřady státní. Prvním výrazným odklonem od této praxe bylo založení táborské městské střední školy; místní zastupitelstvo se tam po neúspěšných jednáních s ministerstvem rozhodlo vydržovat školu vlastním nákladem. Smíšený model střední školy nazývaný reálné gymnázium byl otevřen v roce 1862. Totéž udělalo město Chrudim v roce následujícím.

Věcí malostranské školy se zabýval školní odbor pražského zastupitelstva a přišel s návrhem zřízení prvních tříd nižší reálky. Roční neúspěšné hledání prostor pro takovou školu vedlo k sestavení komise, která vyhodnotila původní nižší reálku jako dlouhodobě nevyhovující rostoucímu demografickému vývoji a po vzoru již zmiňovaného Tábora přišla s návrhem zřídit městské nižší reální gymnázium. Nová komise, ve které byl i Václav Zelený, první ředitel nového ústavu, vypracovala první studijní plán školy a předložila ho zastupitelstvu, které po schválení požádalo o

udělení práva veřejnosti. Václav Zelený poté odjíždí na studijní cestu do Německa a Belgie, kde se zajímá o místní školství. Věc byla předána do rukou ministerstva. Ministerský přípis však přinesl nečekané zklamání. Studijní osnova porušovala zásady stanovené pro reálná gymnázia (zejména stejný počet ročníků obou větví) a nebyla schválena. Narychlo byla osnova upravena a znovu zaslána ministerstvu. Městští představitelé se ocitli v nepříjemné situaci, vyřízení ze strany ministerstva bylo záležitostí měsíců. Nový purkmistr V. Bělský se obrátil přímo na bývalého českého místodržícího, nyní už státního ministra hraběte R. Belcrediho¹. Nic jiného už nezbývalo. Se zamítnutím se nepočítalo – kromě studijních plánů a vybavených učebních tříd už byl předběžně vybrán nový ředitel, který potřeboval čas na obsazení učitelského sboru vhodnými kandidáty. Telegrafické povolení přišlo 8. září s tím, že některé změny budou ministerstvem upřesněny později. Týden na to byl jmenován ředitel, za další týden dva členové profesorského sboru. Chybělo ještě to nejdůležitější – žáci. Přestože zápis studentů na střední školy už byl uzavřen, na konci září se přihlásilo 141 vzdělání chtivých žáků. Slavnostních bohoslužeb v chrámu sv. Mikuláše se při zahájení školního roku 5. října 1865 zúčastnilo 128 nových studentů.

Protože i druhá studijní osnova neodstranila všechny ministerské výtky, nebylo divu, že rozhodnutí z 9. prosince bylo opět zamítavé. Místodržitelství však potvrdilo jmenování učitelského sboru. Škola mohla existovat dál, ovšem pouze jako soukromá, což nejvíce pocítili žáci. Při náhlém ukončení školního roku během válečných událostí června 1866 dostali vysvědčení bez státní platnosti. Školnímu odboru nezbylo nic jiného než kapitulovat a zanést veškeré požadované změny do vyučovacího plánu. Na základě nové žádosti bylo gymnáziu vyhověno a 6. srpna 1866 se stalo součástí sítě veřejných středních škol.

¹ V letech 1860–1867 spadala otázka školství pod nově zřízené Státní ministerstvo.

Škola postupně rozšiřovala počet ročníků, zájemců bylo tolik, že první ročník musel být rozdělen do souběžných tříd. Školní inspektor V. Svoboda odcházel z vyučování spokojen a každodenní vzdělávací proces probíhal nerušeně až do roku 1869, kdy se otázka malostranské školy znovu objevila na jednáních pražského zastupitelstva. Školní odbor i speciální komise doporučili městským představitelům doplnit nižší gymnázium třídami vyššími. I když se víceméně všichni shodovali na tom, že je potřebné školu rozšířit o další ročníky a získat tak pozici srovnatelnou se školami státními, na schůzi sboru obecních starších byl návrh (i přes schválení městskou radou) těsnou většinou hlasů odročen, což „Ve všech vrstvách obyvatelstva malostranského, ano namnoze i ostatních měst pražských, učinilo neočekávané usnesení toto dojem nejtrapnější.“² Odpůrci rozšíření argumentovali především vysokými a zbytečnými náklady na instituci, která vlastně nepatří do pravomoci samosprávných úřadů. Rozhodnutí sboru vyvolalo bouřlivou reakci a vyneslo celou kauzu i na titulní stranu Posla z Prahy³. Je zajímavé, jak obě soupeřící strany dokázaly umně využít hry na národnostní strunu. Myšlenka, že podporou českého ústavu umožňujeme plné vzdělání českým žákům, kteří by jinak byli nuceni přestoupit na školu německou, se střetávala s protiargumentem, podle kterého samospráva sice financuje školu, nemá ale dostatečný vliv na její řízení, a proto tam dříve nebo později bude „panovati vliv národu našemu nepřátelský.“⁴ Pod tlakem veřejnosti přehodnotil sbor svoje rozhodnutí a a v září téměř jednohlasně odsouhlasil rozšíření gymnázia o vyšší gymnaziální a reální třídy. Vyučovat se v nich začalo od školního roku 1869/1870 podle studijních plánů táborského reálného gymnázia. První maturity reálné větve se konaly v červenci 1872, gymnazijní o rok později.

² Komentář ředitele školy Václava Zeleného ve Čtvrté výroční zprávě o obecním gymnasium reálním (1870).

³ Tři obecní starší pražští. *Posel z Prahy. Občanské noviny*. Č. 89, 29. 7. 1869.

⁴ Tamtéž.

Rostoucí počet ročníků však spolu s nedostatkem vhodných prostor nutně vedl k nemožnosti rozdělit ročníky první⁵, odmítání zájemců o studium a stupňující se akutní potřebě co nejrychleji vyřešit umístění školy. Sedmá třída (reální a gymnazijní) a 8. třída (gymnazijní) byly přeloženy do Mostecké ulice do domu U Štainiců, ostatní třídy zůstaly v původním Vratislavském paláci, což způsobovalo problémy nejen profesorům, ale i jejich žákům. V roce 1873 se škola rozhodla situaci řešit a požádala o stálou školní budovu. Této aktuální potřebě se ředitel V. Zelený věnoval i ve svém projevu při školní slavnosti při příležitosti stoletého výročí narození Josefa Jungmanna. Po zamítnutí návrhů na přestavbu již stojících domů bylo rozhodnuto, že pro malostranskou střední školu bude na zakoupeném pozemku v Novodvorské (dnešní Hellichově) ulici postavena zcela nová budova. Se stavbou se začalo v květnu 1875, od 16. září 1876 se v ní už vyučovalo. Pražská obec do stavby investovala téměř čtvrt milionu zlatých.

Do nového desetiletí své existence tak městská škola vstupovala s vlastnictvím moderní budovy, přechodným učebním plánem a novým ředitelem. Ředitel Václav Zelený odešel na zdravotní dovolenou a ustanovil svým zástupcem nejstaršího člena profesorského sboru matematika Martina Pokorného, který se po Zeleného smrti v dubnu 1875 stal ředitelem řádným. Dlouholeté vyjednávání mezi ministerstvem a představiteli obce o potvrzení statutu veřejné školy vedlo na vyžádání ministerstva k úpravám studijních plánů podle osnov státních reálných gymnázií⁶ a změně názvu školy, který teď oficiálně zněl Městská střední škola (gymnázium reální s vyššími třídami gymnaziálními a reálními). Důsledky hospodářské krize se ve škole projeví jen změnou poměru gymnazijních a reálních studentů, zájem o studium rostl tak, že byli přijímáni ke studiu do vyšších tříd nižšího reálného gymnázia pouze ti studenti,

⁵ Ve školním roce 1870/1871 bylo v 1. třídě 84 žáků, o rok později bylo nutné 106 žáků rozdělit do dvou oddělení a obsadit jednu učebnu navíc.

⁶ Srov. kapitola Reálněgymnazijní.

kteří už zde studovali předtím. Menší zájem o reálnou větev gymnázia vyvolal v roce 1878 otázku, zda by nebylo výhodnější zrušit třetí a čtvrtou třídu nižší reálky a zachovat tak jen nižší gymnázium. Sbor obecních starších návrh zamítl s tím, že by to později vedlo i k zrušení vyššího reálního oddělení a v Praze by tak zůstala pouze jedna česká reálka. Navíc zájem studentů stále trval, v září 1879 bylo ke studiu do první třídy přijato 150 žáků, kteří byli rozděleni do tří souběžných tříd. Dostalo se jim nevšedního zážitku – při červnové návštěvě Prahy zavítal na malostranskou školu císař František Josef I. Pátého června si zde vyslechl proslovy, prohlédl kreslírnu, fyzikální sbírky a tělocvičnu a za provolávání „Sláva“ odjel po hodinové návštěvě na Hrad. V září 1883 začalo přijímat studenty i nově zřízené státní české reálné gymnázium na nedalekém Smíchově a škole tak ulehčilo od neutuchajícího počtu přihlášek. Bylo dokončeno úplné oddělení jednotlivých větví ve vyšších ročnících. V roce 1887 pak došlo k úpravám studijního plánu vyšší reálky, kdy bylo znovuzavedeno povinné náboženství. Vyrůstající náklady⁷ a rozvoj středního školství v letech osmdesátých přiměly pražské představitele, aby začali jednat s ministerstvem kultu a osvěty o převzetí školy do státní správy. Následovala řada inspekcí, žádostí, odmítnutí a petic, až se na konci desetiletí ministerstvo konečně dohodlo s pražskou obcí na konkrétních podmínkách zestátnění. Jejich výsledkem byl podpis Františka Josefa I. pod dekretem, kterým škola přechází od 1. září 1892 do pravomoci státní správy pod podmínkou, že reálné gymnázium bude rozděleno na samostatné gymnázium (s povinným kreslením) a vyšší reálnou školu⁸. Malostranská reálnégymnazijní kapitola se tak uzavřela.

⁷ Po odečtení zisků ze školného stálo financování městské střední školy v letech 1865–1892 celkem 1 637 674 zlatých (z toho 250 000 budova), od roku 1887 dostávala na školu zemské subvence v hodnotě 5 000 ročně. Více k tématu v kapitole Ekonomicko-správní.

⁸ Problematice zestátnění a faktorům, které ovlivňovaly jeho průběh, stejně jako konečné smlouvě mezi obcí a ministerstvem se věnuji tamtéž.

Ve stávající budově byla umístěna vyšší reálka, pro gymnázium se hledala budova nová. Prozatímně byla umístěna v Öttingen-Wallersteinově paláci v Josefské ulici, který byl určen k asanaci. Neúspěšné hledání vhodné budovy se protáhlo až do první světové války a z dočasného útočiště se postupně stalo místo trvalé. V roce 1923 se na malostranském gymnáziu konaly poslední maturity a škola byla pro nedostatek studentů zrušena, resp. přesunuta do Kralup. V tradici pak pokračovala pouze reálná škola. Při příležitosti stoletého výročí spisovatele Jana Nerudy dostal ústav nové jméno, v roce 1939 se během mobilizace přestěhoval do budovy reálného gymnázia v Dušní ulici, kde zůstal po celou dobu války. Během školního roku 1941/42 se z reálné školy zase stalo reálné gymnázium, tentokrát ovšem jako realizace základního typu jednotné střední školy podle německého vzoru. Po krátkém poválečném období, kdy střední školy učily podle přechodných studijních plánů, bylo reálné gymnázium Jana Nerudy školským zákonem z dubna 1948 přeměněno na čtyřleté všeobecné gymnázium, v roce 1953 pak na jedenáctiletou školu, jejíž poslední tři ročníky poskytovaly všeobecně zaměřené středoškolské vzdělání⁹. V současné době je budova bývalé městské střední školy hlavní budovou Gymnázia Jana Nerudy.

⁹ Při příležitosti stoletého výročí založení školy vyšel v roce 1965 pod názvem Škola Nerudova sborník mapující dějiny instituce ve 20. století, obsahuje především celou řadu vzpomínek absolventů a pedagogů.

Středoškolská

(o gymnáziích, reálkách, ministerstvu, církvi a samosprávě)

Nástin organizace středního školství

Chce-li se někdo badatelsky věnovat střednímu školství v 19. století, vždycky začíná nebo končí, v závislosti na tom, jaká polovina století ho zajímá, u Exner-Bonitzovy reformy. Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich, jak zněl oficiální název dokumentu, vstoupil v platnost v roce 1849 a v následujících šedesáti letech určoval výslednou podobu středoškolské organizace vzdělání. Jeho zásady definitivně změnila až nová organizace socialistického školství po roce 1948. Hermann Bonitz se v roce 1849 stal profesorem klasické filologie na univerzitě ve Vídni. O tom, že otázce středoškolského gymnaziálního studia „propadl“, svědčí i vydání šestnácti ročníků Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, který vedl do roku 1867, kdy se stal ředitelem jednoho z berlínských gymnázií. Spolupracoval s pruskou obdobou ministerstva vyučování (Ministerium der geistlichen Angelegenheiten) a podílel se na reformě vyššího školství z roku 1882. Právě německým školstvím se nechal inspirovat první ze spoluautorů Nástinu, univerzitní profesor Franz Serafin Exner, který s komisí zřízenou kvůli reformě středního a vysokého školství v Rakousku spolupracoval už od roku 1844. Oba muži se poprvé setkali v roce 1842 při Exnerově pracovní cestě po Německu, kde se seznamoval s místním školstvím, a znovu je osud, či spíše společný zájem, svedl dohromady na jaře 1849. Realizaci změn obsažených v Nástinu pak uskutečnil nový ministr kultu a vyučování hrabě Leo Thun-Hohenstein, Exnerův žák z Prahy.

Nový předpis začal definitivně platit 9. prosince 1854¹⁰ a uvedl v život hned několik zásadních změn. Ty nejdůležitější se týkaly gymnazijního vzdělání. Původní

¹⁰ Předběžně byl císařem schválen už 16. září 1849, od definitivní podoby ho dělilo několik úprav.

šestitřídní gymnázia byla rozšířena o dva ročníky a rozdělena na dvě části, nižší a vyšší, což více odpovídalo psychologickému vývoji dítěte. Gymnázium bylo nově zakončené maturitou tak, že student mohl po úspěšném absolvování školy rovnou vstoupit na univerzitu. Nástinem skončila dosavadní povinnost navázat na gymnaziální studia dvouletým studiem filozofie, které bylo společné a závazné pro studenty všech fakult. Nově vzniklé filozofické fakulty se staly rovnocennými s ostatními, tříleté studium na nich mělo připravovat budoucí učitele středních škol.

Ekonomické a sociální změny společnosti však podnítily nejen nutnost změn vzdělávacího systému jako takového, změnil se i obsah vzdělání. Rakouské gymnázium doby předbřeznové připravovalo své žáky na univerzitní studia sumou znalostí filologických, v novém pojetí do humanitních studií patřily i dovednosti v oboru matematiky a přírodních věd¹¹. I tak ale dosavadní forma výuky klasických jazyků, tedy četba a analýza originálních textů řeckých a latinských autorů, tvořila téměř polovinu náplně gymnaziálního studia. Původní koncepce využít klasické filologie jako hlavního bodu humanitního vzdělání, které mělo multietnické společnosti monarchie dodávat jednotící kulturní rámec, se v dlouhodobé perspektivě neukázala jako úspěšná. Zkostnatělé způsoby výuky způsobily, že antické texty se staly nutným zlem a dosah jejich myšlenek ve společnosti byl minimální. Celorakouská maturitní zkouška garantovala jisté znalosti úspěšných absolventů a předpoklady studovat na univerzitě, stala se však jedinou branou k akademickému vzdělání. To vedlo ke vzniku nového typu měšťanské vrstvy, označované jako Bildungsbürgertum, která své společenské postavení konstituovala a upevňovala právě vlastnictvím různých vysvědčení a diplomů. Do střetu se tito státem podporovaní zastánci potřeby humanistického vzdělání budou až do pádu monarchie dostávat s odpůrci na několika frontách. Odkazy k antickým ideálům byly

¹¹ Více k německé novohumanistické inspiraci Nástinu SVATOŠ (2002).

nepřijatelné nejen pro představitele radikálního katolicismu, ale i zastánce národně pojaté výchovy, nebo propagátory reálných předmětů ve středoškolské výuce¹².

Jak jsem již zmínila, vedoucí místo v učebních plánech gymnázií, nižších i vyšších, měla výuka klasických jazyků. Jen v prvním ročníku měli studenti osm hodin latiny týdně, postupně jejich počet klesal až na konečných pět v oktávě. S řečtinou tomu bylo naopak – v tercii, kdy se s jazykem začínalo, bylo hodin pět, v následujících třech letech jen čtyři, v septimě pět a v oktávě šest. Přibližně stejnému počtu hodin v celkovém součtu se během studia dostalo třem předmětům, matematice, mateřskému jazyku a spojenému dějepisu se zeměpisem, přírodopis se v jednotlivých ročnících střídal s fyzikou, studenti posledního ročníku měli také dvě hodiny filozofické propedeutiky týdně. Obligatorní náboženství se vyučovalo na obou středních školách dvě hodiny týdně ve všech ročnících.

Kromě gymnázií existovaly již před Bonitz-Exnerovou reformou i tzv. reálky. Vznikaly od konce třicátých let a byly zaměřené prakticky, nabízely všeobecné střední vzdělání s důrazem na matematiku, přírodní vědy a jazyky. Stavovská reálka v Praze založená v roce 1833 pak připravovala své žáky na studium na technice. Přestože většina reálek odpovídala svým charakterem spíše školám odborným, byla reální škola Nástinem koncipována jako škola všeobecná, nabízející alternativu těm, kteří se nechtěli vydat cestou gymnaziálních studií. Ustanovena byla jako šestiletá střední škola a stejně jako gymnázium byla rozdělena na dvě části – nižší a vyšší reálku. Pokud student neměl zájem nebo možnost po dokončení nižší části pokračovat ve studiu, mohl navštěvovat tzv. praktickou třídu, tj. jakousi nadstavbu nižší reálky, která mu měla rozšířit jeho dosavadní praktické znalosti (v učebním plánu bylo nově vedení knih, kupecká aritmetika, směnkářství, technologie atd.). Reálka jako celek měla poskytnout dostatečnou přípravu pro studium na technických

¹² Tamtéž. Rozšířená argumentace pak i v SVATOŠ (1994).

školách, důraz byl kladen především na znalost dvou zemských jazyků (v případě Čech češtiny a němčiny), matematiky a přírodovědy (kombinace dnešní fyziky a chemie), největší týdenní hodinovou dotaci mělo kreslení.

Bylo také ustanoveno, že nižší gymnázia i reálky mohou být zřizovány samostatně; pokud to vyžadovala situace, bylo možné, aby nižší samostatná reálka byla spojena s nižším gymnáziem. Vyšší části vždy musely navazovat na ty nižší, jejich samostatné fungování Nástin vylučoval.

Vícestupňový školský systém lépe a přesněji odpovídal měnící se sociální skladbě obyvatelstva. Umožňoval střední a později i nižším vrstvám dosáhnout plného a ukončeného vyššího vzdělání, než jaké by mu poskytla obecná škola. Obnovení systému odborných učitelů, kteří vyučují jen některé předměty, zkvalitnilo obsah vzdělání a jeho účinnost ve vyšších ročnících. Na druhou stranu se zavedení maturit a tedy nutnost absolvovat dlouhá a nákladná studia stalo limitem přístupu na vysokou školu, teprve jejíž ukončení poskytovalo plnou kvalifikaci. Středoškolské vzdělání si v roce 1860 mohlo dovolit jen 0,73 % všech osob příslušného věku¹³, v příštích padesáti letech však podíl roste, až v roce 1910 studovalo na gymnáziích a reálkách 2,04 % příslušné generace. Jak jsem již uvedla, Nástin byl jako základní schéma organizace středního školství v Rakousku definitivně prosazen v roce 1851 v případě reálek, o tři roky později pak i gymnázií, zásluhu na tom si mohl připsat tehdejší ministr vyučování Lev Thun.

Následující šedesátá léta znamenala velký kvantitativní rozmach středního školství, legislativní úpravy dotvářely i kvalitativní složku některých jeho částí. Změn doznal nejen poměr škol ke státu, církvi a samosprávám, odstartovalo i nové kolo diskuzí o úloze učitele ve škole a společnosti a o vymezení jeho hmotného zajištění. Nevýhody dualistického systému středního školství se pokoušely překonat četné

¹³ Údaje převzaty z HAVRÁNEK (2002: 63n.).

teoretické práce i praktické pokusy přímo navazující na různé koncepty jednotné střední školy. Těm se však budu konkrétněji věnovat v kapitole Reálněgymnazijní.

Legislativní rámec

I když říjnovým diplomem bylo zrušeno samostatné ministerstvo a záležitosti školství se dostaly pod nově zřízené státní ministerstvo, resp. jeho odbor kultu a vyučování, jsou šedesátá léta dobou úspěšné modernizace principů fungování školské sítě.

Ostatně netrvá dlouho a ministerstvo je znovu obnoveno, s mnohem větším vlivem než kdy předtím. Nová ústava z února 1861 oddělila od správy státní samosprávu, která v oblasti školství získává dosud nevídané pravomoce. Její nezávislost byla potvrzena na obecní úrovni až v roce 1863, jejich hlavní slovo při hrazení nákladů na školu a rozhodování o personálních otázkách se podle zemského zákona z následujícího roku vztahovalo na všechny nižší školy, v tomto trendu pak pokračovaly i zákony o zřízení dohledu nad školami a jejich pozdější úpravy.

Církev a škola

Jedním z příjemných kroků na cestě k občanské společnosti bylo ustanovení Nástinu nařizující, aby gymnázia byla školami státními a učili na nich světští učitelé.

Nedostatek kvalifikovaných učitelů a pomalý převod řádových škol do státní správy, stejně jako odmítavý postoj církevních představitelů a vnitropolitická situace let padesátých vyústily v srpnu 1855 v Konkordát, který svými články ruší původní nařízení Nástinu a potvrzuje faktický vliv katolické církve v rakouském školství – kromě dozoru na chod školy a práci učitele proběhly i drobné změny v učebních plánech, přibylo latiny i náboženství. Na konci padesátých let řády spravovaly na území Čech devět osmiletých gymnázií a sedm nižších¹⁴. Státních gymnázií bylo osm, peníze ze státní pokladny ale pomáhaly společně s městskými příspěvky nebo penězi

¹⁴ Nejvíce škol bylo piaristických (8), tři měli premonstráti, dvě benediktýni, jednu pak spravovali cisterciáci a augustiniáni, o gymnázium v Českých Budějovicích se dělili piaristé s cisterciáky.

různých, hlavně místních šlechtických nadací i při fungování řádových škol. Tzv. májové zákony z roku 1868 rozšířily některé články prosincové ústavy a dovršily tak emancipaci školy od církve, všechny školy ve státě byly nadále interkonfesijními, stát měl rozhodující pravomoci při schvalování učebnic všech stupňů škol, církev si svůj monopol zachovala pouze v hodinách náboženství. Další zásadní ránu vsadilo ministerstvo konfesijním školám až v srpnu 1870. Požadavek, aby na všech středních školách vyučovali kvalifikovaní profesori s dokladem o složení příslušné státní zkoušky, znamenal definitivní konec škol zřizovaných církevními řády. Novým požadavkům dokázala vyhovět jen malá část pedagogických sborů, v silách řádů pak nebylo zaplacení světských učitelů, a proto došlo k velké vlně postátňování. Do státní nebo jiné správy se dostala více než polovina řádových gymnázií, církevní řády tak definitivně ztratily v oblastní středního školství svůj rozhodující vliv, proces laicizace středního stupně byl postupně dokončen. Pokud hrozilo, že stát danou školu nepovažoval za potřebnou a chtěl ji zrušit, odhodlaly se některé samosprávy a vzaly úlohu zřizovatele na sebe. Tyto školy pak v následujícím desetiletí nakonec stejně skončily v rukou státních úředníků, obecní intermezzo trvalo zpravidla několik let, někde bylo jako dočasné chápáno od začátku, jinde místní představitelé k tomuto kroku tlačily rostoucí náklady. Příkladem takových škol byla gymnázia v Rychnově a Klatovech.

Dozor nad školami

Podle zákona z 9. února 1869 o dohledu na školy se nejvyšším dozorčím orgánem škol v zemi stala zemská školní rada, do jejíž kompetence přímo spadaly učitelské školy, gymnázia, reálky, soukromé a zvláštní školy; dohled na ostatní byl realizován přes okresní školní rady, v jejichž čele stál okresní hejtman (v případě Prahy to byl pražský purkmistr). Zemskou školní radu tvořil předseda (místodržící, nebo jeho náměstek), dva členové vybraní zemským výborem, referent správních a

hospodářských věci ve školství, zemský školní inspektor, čtyři duchovní (dva katoličtí, jeden evangelický, jeden židovský) a dva zástupci z řad učitelů. Referent, inspektor, duchovní i učitelé byli jmenováni císařem na doporučení ministra kultu a osvěty, nejčastěji na dobu šesti let. Zákon z 26. března 1869 o služném zpřesnil počet školních inspektorů na čtyři (dva pro humanitní školy, dva pro reální) a počet členů zemské školní rady se zvýšil na 14. Skutečně volení zástupci tak byli v radě jen dva, ostatních 12 osob bylo jmenováno z vyšších míst, což představitelé samosprávných úřadů nevívali, tisk psal o „mnoha povolanych, ale málo vyvolených.“¹⁵

V oblasti středního školství patřilo do působnosti zemské školní rady několik zásadních povinností. Dohlížela na chod učitelských ústavů, potvrzovala ředitele a učitele všech nestátních gymnázií a reálek (zřizovaných obcemi, spolky i soukromými osobami), vyjadřovala se k učebním plánům, prostředkům a učebnicím a především prováděla inspekční návštěvy na jednotlivých školách a ve výročních zprávách o stavu školství v Čechách informovala každoročně ministerstvo. V případě, že někdo nebyl spokojen s rozhodnutími zemské rady, se mohl odvolat. Odvolací instancí bylo logicky zase ministerstvo kultu a vyučování.

Zákon znamenal definitivní zastavení vlivu církve a jejich představitelů v školních třídách – nadále se zodpovídali jen za výuku náboženství (stále povinnou), učebnice náboženství však už také byly schvalovány společně s ministerstvem, dohled na pedagogickou činnost a společenskou aktivitu učitele také převzaly státní úřady. Zároveň však vytvořil centralizovaný systém školské správy v čele s ministerstvem a bylo mu proto vytýkáno, že znovu omezil pravomoci samosprávy zajištěné zákonem z 10. října 1863 a umožnil, aby o školství v zemi rozhodovali státní úředníci; vlivnou pozicí se stalo hlavně místo předsedy okresní školní rady. To platilo i v případě placení nákladů na školu, zemské zákonodárství nemělo pravomoci rozhodovat o

¹⁵ Rozsáhlý komentář nového zákona vycházel pod názvem Dohlídka ke školám například na titulní straně Občana na pokračování od března do června 1869.

finančních záležitostech ve školství, ty byly stanoveny shora. Ministerstvo určovalo platy učitelů, výši školného, potřebné zázemí a vybavení školy atd. Státní úředníci také udělovali nestátním institucím „právo veřejnosti“. Zatímco státem zřízené školy podléhaly ministerstvu a automaticky vydávaly oficiální rakouské dokumenty, v případě škol zřízených městskými samosprávami tomu tak nebylo. Nově zřízená škola žádala každý rok o povolení zřízení vyšší třídy, předkládala učební plány a dosavadní výsledky svých žáků, případně odkazovala k výsledkům školních inspekcí, po dosažení úplnosti, tj. odpovídajícího počtu ročníků (pro reálku 7, pro gymnázium 8), musela požádat ministerstvo školství a osvěty o právo vykonávat maturity a vydávat vysvědčení „platnosti státní“. Koncem šedesátých let obcím na poli středního školství ubylo pravomocí a povinností zůstalo. Tento nepříznivý stav byl pak ještě podpořen Hasnerovými úpravami platů pedagogů, kdy se středoškolští učitelé stali státními úředníky placenými z obecních pokladen, a zákonem z roku 1873, kterým byl snížen počet zástupců města v okresních školních radách a který v Praze vytvořil rady dvě – českou a německou. Od sedmdesátých let je to zase ministerstvo, které stojí v hierarchii školských institucí jednoznačně nejvýše.

Školská síť – vývoj národního školství

Zakládání středních škol a jejich rozvoj ve druhé polovině 19. století jsou výrazem emancipace národa, který postupně dosahuje plné sociální skladby svého obyvatelstva a žádá pro něj odpovídající možnosti vzdělání. Obecním i státním nákladem jsou zřízeny desítky středních škol, vyústěním těchto snah bylo rozdělení Karlo-Ferdinandovy univerzity v roce 1882. Na počátku šedesátých let vypadá situace ale zcela jinak. Gymnázia na území Čech byla rozdělena podle vyučovacího jazyka na školy české (Hradec Králové, Jičín, Jindřichův Hradec, Klatovy, Mladá Boleslav, Německý Brod, Písek, Praha – Akademické, Rychnov a Slaný), německé (Broumov, Česká Lípa, Cheb, Litoměřice, Most a Žatec) a tzv. utrakvistické školy (Benešov,

České Budějovice, Litomyšl, Plzeň, Praha – Malá Strana a Praha – Nové Město), kde podle nařízení ze září 1848 o zavedení češtiny jako povinného předmětu probíhalo vyučování v některých hodinách v češtině, jiných v němčině. Až od roku 1866 platila v základním a středním školství zásada rovnosti obou zemských jazyků¹⁶. V případě gymnázií to znamenalo rozčlenění podle demografické situace v místě na česká a německá, o dva roky později byla rovnost jazyků zmírněna možností studovat druhý jazyk jako nepovinný, dělení podle jazyků ale zůstalo. Ve druhé polovině šedesátých let jsou tak kromě výše uvedených škol s českým vyučovacím jazykem do kategorie českých gymnázií zařazeny i ústavy v Benešově a Litomyšli, nově zřízené školy v Českých Budějovicích a Třeboni a obecní reálná gymnázia v Táboře, Chrudimi a Praze – Malé Straně. A právě obecní školy objevující se na scéně představují do té doby neznámý jev, který se v následující dekádě stane fenoménem, a to samozřejmě nejen v českém jazykovém prostředí. I německé střední školy jsou zřizovány obcemi, případně fungují jako soukromé. Mezi lety 1870–1900 je pak do státní správy převzato celkem 31 škol českých a 37 škol německých¹⁷. V národnostně smíšených oblastech pomáhají s financováním městským radám už od začátku také obranné a osvětové národnostní spolky. Podobná je situace ve školství obecním, kde jde ruku v ruce s postupnou nacionalizací školství i „boj o dítě“ a střety různých matic a schulvereinů jsou každodenní realitou.

Po vzoru prvních tří reálnégymnazijních pionýrů byl v sedmdesátých letech obecním nákladem založen stejný typ školy v Domažlicích, Příbrami, Pelhřimově, Rokycanech, Novém Bydžově, Kolíně, Roudnici a v roce 1880 i ve Vysokém Mýtě. V tomtéž roce obec zakládá gymnázium v Čáslavi, o deset let později i ve Dvoře

¹⁶ Školní inspektor Josef Wenzig se zákon pokoušel na českém sněmu prosadit už od roku 1861, ten ho schválil o tři roky později, což Wenzigovi vyneslo předčasnou penzionování, kvůli odporu německých poslanců k podpisu císařem došlo až v roce 1866. Více k Wenzigově činnosti viz HLAVAČKA (2006).

¹⁷ ŠAFRÁNEK (1918: 373).

Králové. V Praze byla ve stejném období státním nákladem zřízena pouze dvě gymnázia na Novém Městě, na začátku osmdesátých let pak gymnázium v Žitné ulici a reálné gymnázium na Smíchově. Celkově tak bylo na území Čech 31 českých gymnázií a reálných gymnázií, z toho 6 jich bylo v Praze (jejich územní rozložení a vývoj od roku 1860 v příloze I). Dynamicky se také rozšiřoval počet reálek, do roku 1872 jich bylo obecních už 9, města ale stejně jako v případě reálných gymnázií usilovala o jejich brzké zestátnění a v následujících dekadách vznikaly jako státní. Českých reálek bylo na konci století celkem 24¹⁸. Poněkud odlišně vypadala situace na Moravě. K moravským českým školám přibylo v sedmdesátých letech obecní gymnázium ve Valašském Meziříčí a nižší gymnázium v Třebíči (jako české definitivně až od roku 1885), poté i v Přerově a dvě reálky v Telči a Prostějově. Reálné gymnázium se jako alternativní typ střední školy neujalo, zřizování nestátních škol bylo ale vzhledem k odlišné národnostní situaci běžné i v době, když o nových středních školách v Čechách rozhodovalo výhradně ministerstvo. Ještě v devadesátých letech vzniklo na Moravě obecním nákladem celkem 9 gymnázií.

Rozvoj českého školství byl samosprávami sice intenzivně podporován, při jejich správě se však obvykle již od začátku počítalo s pomocí státu. Jako první bylo zestátněno reálné gymnázium v Táboře na začátku sedmdesátých let a brzy ho následovala skupina řadových gymnázií, další intenzivnější přejímání škol do státní správy probíhalo na začátku každé z dvou příštích dekád. Neochota nadále vydržovat školu stejně jako neochota ji přijmout pod svou správu měly stejný důvod – stav městské nebo státní pokladny. V případě státu pak rozhodovala i celková školská politika ministerstva a jeho představitelů, jejichž přístup k českému střednímu školství se mohl radikálně měnit i během jednoho funkčního období. Důležitou roli také hráli čeští poslanci hájící, tu úspěšně, tu bezvýsledně, tu aktivně, tu pasivně,

¹⁸ CACH – VALENTA (1990: 57).

zájmy českého středního školství na říšské radě. V jejich kompetenci bylo také podávání návrhů na zestátnění. Mimo to probíhala celorakouská diskuze o potřebách a formách středoškolské výuky, při ministerstvu byly sestavovány různé poradní a opravné komise, připravovaly se novely školských zákonů, do debat se formou anket a učitelských sjezdů zapojovali nejen teoretikové pedagogiky, ale i samotní středoškolští učitelé.

Hrabě Leo Thun-Hohenstein setrval na ministerstvu kultu a vyučování až do října 1860, kdy otázky školství přešly do kompetence nového státního ministra, kterým byl v době vzniku reálného gymnázia v Táboře Anton v. Schmerling, v případě malostranské školy pak hrabě Richard Belcredi. Prvním předlitavským ministrem znovu zřízeného ministerstva kultu a osvěty se stal hrabě Eduard Taaffe, zásadnější však bylo působení Leopolda v. Hasnera, během jehož ministrování byly vydány nejdůležitější zákony ovlivňující fungování systému školství na dalších čtyřicet let. V sedmdesátých letech bylo ministerstvo téměř výhradně pod taktovkou Karla v. Stremayra¹⁹. Vedle reálných gymnázií vznikla obecním nákladem i řada reálek, nestátní školy byly zakládány i na Moravě, státním nákladem v době jeho ministerského období vzniklo pouze jedno české gymnázium (recipročně za vznik německého). Podíl na tom měla samozřejmě i taktika politické pasivity českých poslanců, jejíž změna koncem sedmdesátých let přinesla své plody v podobě kvantitativního rozkvětu středoškolské sítě. Mnohé obce se v první polovině osmdesátých let zbavily břemene v podobě vydržování místní školy²⁰. V únoru 1880

¹⁹ Ministrem kultu a vyučování byl už v Hasnerově vládě v únoru až dubnu 1870, byl jím také od června 1870 do února 1871, v krátkém mezidobí února až listopadu 1871 byl vystřídán Josefem Jirečkem a sekčním šéfem Karlem Fidlerem, aby se potom v křesle ministra školství udržel i po nástupu nové Taaffeho vlády v srpnu 1879. Ministerstvo vedl až do února 1880, do té doby byl současně i ministrem spravedlnosti.

²⁰ Proces zestátnění se výrazně zrychlil. Např. gymnázium v Kroměříži bylo do státní správy převzato rok po založení, ostatním školám to trvalo poněkud déle, zestátněny byly zejména ty založené v sedmdesátých letech.

byl Stremayr vystřídán Siegmundem v. Conrad-Eybisfeld, kterého po jeho odvolání nahradil v listopadu 1885 nový ministr Paul v. Gautsch. Ačkoliv jeho proslulé ordonance byly v českém prostředí interpretovány jako zásahy brzdící a omezující rozvoj českého školství, Luboš Velek přesvědčivě dokázal²¹, že byly spíše důsledkem plánované reorganizace celorakouského systému školství, který produkoval nadbytek všeobecně vzdělané inteligence, jež nenacházela uplatnění ve státní správě.

Přidružený sociálně elitářský aspekt navrhovaných změn se dotkl nejvýrazněji českého školství, právě tady bylo studium na střední škole chápáno jako příležitost jak zvýšit sociální statut²². Svě místo ve formulování ordonancí měl i přezíravý postoj ministra a jeho spolupracovníků k českému úsilí o zlepšení rozsahu a kvality středního školství. Respektování a oceňování českých snah přišlo až postupně ve druhé polovině jeho ministerského působení. Celá devadesátá léta jsou pak dobou nové konjunktury, v Čechách je více iniciativní stát, na Moravě mají vznik škol ve svých rukách i nadále samosprávy.

Pražské střední školství

Praha jako hlavní město království byla spádovým centrem zejména Čech. Studenti z Moravy využívali obvykle tamějších možností studia, více jich nacházíme na univerzitě, i když i tady platilo, že moravští maturanti se častěji vydávali na studia do Vídně než do Prahy. Ministerstvo kultu a vyučování zřídilo v roce 1881 české gymnázium v Žitné ulici, o dva roky později pak české reálné gymnázium na Smíchově. V polovině 80. let tak pražští studenti mohli studovat na osmi gymnáziích (z toho 3 českých), pěti reálkách (z toho 2 českých) a třech českých reálných gymnáziích. Jen jedna jediná škola mezi nimi byla obecní: české vyšší reálné gymnázium na Malé Straně. Malostranská oblast přitahovala i nepočtené studentstvo

²¹ VELEK (2003).

²² Sociálnímu původu studentů reálného gymnázia se podrobněji věnuji v kapitole Studentské.

z Hradčan a dynamicky se rozvíjejícího Smíchova. To platilo jak pro státní německé gymnázium, tak i pro české obecní reálné gymnázium, a ani vznik škol na předměstích na tom příliš nezměnil. Kromě nich sídlila na Malé Straně i německá vyšší reálná škola. Nejvíce možností ke studiu však měli obyvatelé Nového Města, kde byly dvě reálky (česká a německá), české reálné a vyšší gymnázium a čtyři státní gymnázia (dvě německá a dvě česká), na Starém Městě zase sídlila nejprestižnější česká škola do rozdělení univerzity, tedy Akademické gymnázium a staroměstské německé gymnázium. V Karlíně byly dvě reálné školy (česká i německá), na území Smíchova se nacházela dvě gymnázia, jedno německé a jedno reálné české. Královské Vinohrady se svého gymnázia dočkaly až v roce 1893, o dva roky později pak reálky, v roce 1897 se tentýž typ školy objevil i na Žižkově.

Nově založená škola poskytovala nejen pedagogické služby, odrážela také sebevědomí místní samosprávy a stávala se centrem vzdělanosti, inteligence a kultury, v případě malostranského gymnázia plnila i lokální národněpolitickou funkci; její existence vyrovnávala působení německého gymnázia ve stejné lokalitě. Střední školy postupně vznikaly i v předměstských částech, centrum však nikdy nedopustilo, aby nově zakládané instituce zastínily ty stávající. Pražští zastupitelé preferovali v oblasti školství stále centrum, a to i v době, kdy se překotně rozvíjí předměstí, a to nejen dělnický Smíchov, ale i „lepší“ Vinohrady. Chlapci z rodin z vyšších vrstev však i nadále navštěvovali české a německé školy na Starém a Novém městě či Malé Straně, podobně tomu bylo i v případě studentů z Čech. Podle Jiřího Peška²³ hrála klíčovou roli v rozhodnutích pražské městské rady problematičtější jednání s předměstími o připojení. Jeho neúspěšná realizace způsobila, že radní neměli žádný důvod podporovat přesun nebo vznik prestižních institucí jinde než v hranicích svého města. Na školy byla navíc navázána řada dalších aktivit, kulturní a

²³ PEŠEK (1994: 185).

charitativní akce, různé spolkové a další činnosti profesorů a žáků, které si město chtělo udržet. Odliv této inteligence by znehodnotil jeho image. Na začátku devadesátých let už byla síť středních škol dostatečně hustá na to, aby potomci místních elit mohli svá studia uskutečnit v daném regionu, přesto ale část z nich stále upřednostňuje, i za cenu vyšších nákladů, studia pražská. Zároveň se však již v předcházejícím období ukázal počet studijních míst na českých všeobecných školách zbytečně vysoký. Nově vznikající střední inteligence hledala v českém prostředí uplatnění hlavně v státním sektoru, jehož možnosti se však již v průběhu sedmdesátých let vyčerpaly. Rozdělení univerzity sice dočasně nabídlo „uplatnění“ řadám gymnazistů, v konečném důsledku ale jen oddálilo zjištění, že pro ně v státní správě není místo.

Reálněgymnazijní

(o osnovách, tvrdohlavosti a reformě)

Nástinem formulovaný systém středoškolského studia platil v Rakousku po dobu téměř šedesáti let. Přestože časem docházelo k různým úpravám, změnám osnov, upřednostňování některé ze dvou škol, či byl z hlediska širší koncepce kladen větší důraz na humanitní nebo reální směr vzdělání, základní kostra odolala všem snahám o reformu a její definitivním zánikem bylo až vyhlášení tzv. Marchetovy školské reformy v roce 1908. Důkazem nejednoznačného a problematického přijetí základního principu Exner-Bonitzovy reformy, tj. vytvoření dualistického systému v rámci středoškolské sítě, byl vznik a vývoj přechodného typu střední školy, tedy reálného gymnázia. Jeho zřízení vyplývalo nejen z potřeby sblížit obě formy střední školy, ať už v rovině praktické, nebo pedagogicko-teoretické, ale také z aktuální situace českého středního školství a zvýšeného sebevědomí obecních samospráv, které naplno odstartovalo v letech šedesátých. I když se reálná oddělení i samotné reálky²⁴ setkaly v průběhu poslední třetiny 19. století s velkými výkyvy zájmu ze strany veřejnosti, vývoj jasně ukázal, že budoucnost patří právě jim. Klasická gymnázia se, jako školy všeobecně vzdělávací, stala institucí určenou pro výchovu a vzdělání menší části studentstva; už v zásadách Marchetovy reformy z roku 1908 bylo zřejmé, že znalosti moderních jazyků, matematiky a přírodních věd jsou pro praktické uplatnění důležitější a vhodnější.

Historie reálného gymnázia začíná v Táboře a příčiny založení obecní školy byly podobné těm, s jakými se setkáváme v případě malostranské školy a dalších. Skupina místních občanů dala představitelům města najevo svůj zájem o zřízení nové

²⁴ Největší ranou pro reálné vzdělání byl krach vídeňské burzy v roce 1873 a následné zastavení hospodářské konjunktury. Poptávka ze strany studentů na to reagovala sice se zpožděním, ale zájem mnohdy klesl až na polovinu. Ručičky vah ve prospěch reálného vzdělání se v českém prostředí výrazně vychylují až na začátku devadesátých let, po jubilejní výstavě.

vzdělávací instituce v obci. Chtěli gymnázium, aby jejich děti nemusely studovat v padesát kilometrů vzdáleném Písku nebo Jindřichově Hradci. Protože ve městě už existovala tříletá reálná škola, rozhodla se obec pro cestu nejmenšího odporu. Využila ustanovení Nástinu o možnosti sloučit nižší reálku a nižší gymnázium a požádala ministerstvo o oficiální zřízení této školy. Zamítavá odpověď společně s odkazem, aby město školu financovalo z vlastních zdrojů, vedly k postupnému vypracování dvou studijních učebních plánů, z nichž ten druhý byl uveden v život ve školním roce 1862/1863. Podobně jako pražské o pár let později podpořil táborské v jejich jednání školní inspektor Václav Svoboda, od roku 1861 pověřený kontrolou středních škol na území Čech. Ten získal řadu zkušeností i během své aktivní pedagogické dráhy, působil na gymnáziích v Jičíně, Hradci Králové, Praze a Prešpurku, kde byl i ředitelem, a byl přívržencem jednotné střední školy. Táborský příklad, jak vyřešit otázku středního školství v obci i přes nepříznivé stanovisko ministerstva, inspiroval a ovlivnil řadu dalších měst. Během následujících dvaceti let byla českými obcemi založena desítky reálných gymnázií; podobné školy najdeme i v rakouských zemích a dočasně se nižší reálné gymnázium objevuje jako jedna z možností, jak může stát přeměnit bývalá řádová gymnázia. Stát velmi záhy od těchto experimentů ve vlastních školách upustil a ukázalo se, že i mnohé městské rady přecenily své síly. Neznamenal to nutně, že by škola neměla dostatek žáků a nebyl o ni zájem, i když k výkyvům v rámci větvi samozřejmě docházelo, šlo spíše o to, že samosprávné orgány se musely zabývat nejen vlastními záležitostmi, ale i těmi, které získaly pravomocemi přenesenými. Škola najednou bránila řešení jiných, palčivějších hospodářských a sociálních problémů, její financování pak odčerpávalo potřebný kapitál na modernizaci městské infrastruktury. Zestátněním školního ústavu, jak ukazuje také případ malostranského reálného gymnázia, končí i reálněgymnazijní statut školy.

Vraťme se ale na začátek. Jak táborské osnovy, které potvrdilo ministerstvo v červenci 1863, vypadaly a jak měly přispět ke kvalitnější výchově a vzdělávání svých studentů? Zásadní změnou oproti původnímu Nástinu bylo rozšíření reálky o jednu třídu, která byla stejně jako gymnázium ukončena státní maturitou. Zvýšila se tak kvalita reálného vzdělání a studenti se mohli ucházet o studia na vysoké škole. V prvních dvou třídách bylo vyučování společné, děti se učily latinu, němčinu, matematiku, kombinovaný předmět dějepisu a zeměpisu, přírodopis, češtinu a geometrii a rýsování, ve druhém ročníku přibyla i kreslení. Až ve třetím ročníku se děti rozhodovaly pro jednu z větví a náplň výuky reálné a gymnaziální části se oddělila, přibyla řečtina, fyzika a chemie, společné předměty se žáci i dál učili dohromady. Aby se zamezilo jednostrannosti vzdělání, seznámili se ve vyšších ročnících gymnaziální studenti s chemií, měli geometrické rýsování i kreslení, realisté se naopak až do třetího ročníku učili latinu, poté francouzštinu. Nová škola především oddálila rozhodnutí, jaký směr chce dítě studovat, na průměrný věk 12 let. Z pedagogického hlediska to byl nesporný přínos, v praxi se učitelé i nadále setkávali s naplňováním přání rodičů nebo výběrem větve podle toho, která byla v danou dobu takřkajíc v módě. Spojení reálných a humanitních oborů mělo příznivě přispívat k rozvoji myšlení, estetického cítění a mravních postojů k životu, stejně jako schopnost reagovat věcně, aktuálně a prakticky, vedlo ale také k přetěžování a zahlcování malých studentů. Běžně se vyučovalo čtyřem až pěti jazykům, týdenní hodinové dotace většinou neklesaly pod třicet.

I když podle táborské školy vznikly i další ústavy, předměty v jednotlivých ročnících i jejich hodinová dotace se měnily až do roku 1874, kdy byly vydány závazné učební plány pro nižší reálná gymnázia²⁵ a reálná a vyšší gymnázia²⁶. Už v

²⁵ Už v červnu 1868 byla potvrzena druhá táborská osnova, lišila se od té první ale jen v drobných úpravách. Srov. obou učebních plánů ŠAFRÁNEK (1913: 7 a 9).

²⁶ Reálné a vyšší gymnázium bylo dalším přechodným typem střední školy v Rakousku. Vzorem mu

roce 1870 se ale zakazovalo k čtyřtřídnímu reálnému gymnáziu přiřazovat spojené vyšší gymnaziální a vyšší reálné třídy s výjimkou škol, které už tuto kombinaci vyšších ročníků měly. Mezi školy s takovou učební osnovou patřilo i malostranské reálné gymnázium.

Když střední škola na Malé Straně v říjnu 1865 zahájila výuku, začalo se učit podle upravených plánů táborského nižšího reálného gymnázia. Komise ve složení P. Řezáč, V. Zelený a A. Majer přizpůsobila osnovy a náplň jednotlivých předmětů tak, aby i studenti, kteří nechtěli pokračovat ve studiu na vyšším stupni střední školy získali ucelené vzdělání. Stále platilo, že první dva ročníky byly společné, od třetího ročníku se gymnazisté s realisty setkávali v hodinách náboženství, českého a německého jazyka, zeměpisu a dějepisu, matematiky a fyziky. Realisté, pro které byl ročník třetí také posledním, měli hodiny chemie, kreslení, krasopisu a stavitelství jako nového předmětu, gymnazisté měli 8 hodin týdně latinu a 5 hodin, o ročník výš už jen 4, řečtinu, neprobíhala také výuka fyziky.

V září 1869 zrušil sbor obecních starších své původní rozhodnutí a odhlasoval rozšíření dobře fungujícího nižšího reálného gymnázia o vyšší třídy. I když odpůrci považovali doplnění tříd za zbytečné a příliš nákladné, zvítězila kromě národnostního aspektu i pragmatika. Nižší reálné gymnázium totiž nemělo v pražských podmínkách šanci na dlouhodobější úspěch. Konkurence ostatních škol byla vysoká a při rozhodování rodičů byla možnost získání plného středoškolského vzdělání velmi podstatná. Těžko by totiž hledali po ukončení nižších tříd pro své dítě volné místo na jiném ústavu. V menších městech se s existencí pouhé nižší střední školy vyrovnávali lépe. Zájemců o plné vzdělání nebylo tolik a i v případě přestupu na

bylo reálné gymnázium v Chrudimi, které ve vyšším stupni odmítlo zřídit i větev reální, reálka totiž byla v nedalekých Pardubicích. Škola byla čtyřtřídní, od třetího ročníku si studenti mohli vybrat větev s řečtinou, nebo francouzštinou. Po ukončení nižšího stupně bylo možné odejít na reálku, nebo pokračovat v gymnaziálních studiích, což bylo možné díky zavedení společné latiny od prvního ročníku. České reálné a vyšší gymnázium bylo v Chrudimi a Praze – Novém Městě.

školu v jiném městě rodiče ušetřili za první ročníky peníze, které by musely vydat za ubytování a stravu svého potomka.

Nový učební plán pro třídy vyššího reálného gymnázia byl opět inspirován tím tábořským, lišil se vyšší hodinovou dotací němčiny v V. a VI. ročníku, nižším počtem hodin chemie a naopak vyšším počtem hodin kreslení, tedy v podstatě změnami kosmetického charakteru. Mnohem větším problémem bylo ministerské nařízení o odděleném vyučování ve vyšších ročnících v roce 1872. Změna podle osnov státních reálných gymnázií znamenala navýšení počtu hodin v jednotlivých předmětech (výjimkou byl jen maturitní ročník gymnázia) a tedy i celkové zvýšení zátěže studentů. Ve vyšších ročnících došlo k úplnému oddělení reální a gymnazijní větve, které měly původně společnou osnovu pro kvintu a sextu, byla vyrovnána hodinová dotace češtiny a němčiny, v gymnazijní větvi se o jednu týdně zvýšil počet vyučovacích hodin klasických jazyků (latina, řečtina). Ještě ve školním roce 1876/1877 odmítala školní rada zařadit po vzoru státních gymnázií oddělené vyučování češtiny a němčiny, gymnazijní a reální studenti měli společné hodiny. Od roku 1884 nabídka gymnaziálních předmětů malostranské školy rozšířila francouzština, o kterou byl velký zájem, ve školním roce 1886/1887 bylo na vyšší reálku zavedeno povinné náboženství, dvouhodinové týdenní navýšení bylo kompenzováno snížením počtu hodin tělocviku, studenti, kteří školu začali studovat před tímto datem z něj nebyli zkoušeni při maturitě.

Pražská městská rada schvalovala státní studijní plány jen nerada. Z Vídně sice přicházela různá doporučení a příkazy, aby vedení ústavu jednotlivé hodinové dotace i náplň předmětů a důsledné oddělení reální a gymnaziální větve zavedlo podle platných výnosů, k přesnému dodržování přání státních úředníků škola ale přistoupila až v souvislosti s několika neúspěšnými žádostmi představitelů samosprávy o převzetí reálného gymnázia ministerstvem kultu a vyučování. Vlastní

studijní osnovy a jejich úpravy posvětil školský odbor obce, nutnost jejich provádění byla zdůvodňována tím, že místní odborníci mají lepší přehled o situaci školy a jejich potřebách než ministerští úředníci. Inspektoři zemské školní rady tak do Vídně posílali dobrá hodnocení, mravní i vědecký stav instituce považovali za vyhovující, kritizováno bylo pomalé a neochotné zavádění ministerských norem do praxe²⁷.

Už situace začátku sedmdesátých let ukázala, že se s existencí reálného gymnázia počítá pouze ve formě nižší střední školy. Školská anketa z roku 1870 přinesla velké množství propracovaných návrhů, jak integrovat jednotlivé typy středních všeobecně vzdělávacích škol. Zajímavým návrhem byla tzv. kombinovaná střední škola tehdejších českých zemských školních inspektorů Václava Svobody a Josefa Webra²⁸. Vycházela z tradice dosavadních nižších reálných gymnázií, ke kterým pak přidávala čtyři třídy vyššího gymnázia, nebo vyšší reálky, případně obou. Návrh ale nebyl přijat a tak byla v roce 1871 pro Čechy vydána nová čtyřtřídní osnova reálných gymnázií. Upřednostňovanými typy střední školy byly i nadále klasické gymnázium a reálka. Postupně bylo do gymnaziálních osnov zařazeno kreslení, tělocvik a výuka moderních jazyků, na reálkách je od roku 1869 povinná maturita, škola je opět více přípravou na další studium než odbornou střední školou, tomu odpovídá i rozšiřující se počet humanitních předmětů na úkor těch odborných. Obě koncepce vzdělání, humanitní a reálná, se tak nakonec sblíží. Děje se to díky úpravám obsahové náplně vzdělání obou škol, nikoliv jejich spojením pod jednou střechou v podobě reálného gymnázia. Ty v roce 1890 zůstávají v Čechách pouze tři, na Malé Straně, na Smíchově a v Plzni.

²⁷ Zprávy inspektorů o činnosti Městské střední školy z let 1869–1891 jsou součástí fondu Zemské školní rady v Praze. Národní archiv, fond Zemská školní rada v Praze (1869–1891), IV. Střední školy, 998 IV/12 Gymnaziální inspekční zprávy, kartony 752–756.

²⁸ Více k vídeňským anketám a kombinované škole CACH – VALENTA (1990: 59–65). Podrobná tabulka náplně jednotlivých ročníků a hodinových dotací viz ŠAFRÁNEK (1918: 245).

I když byla Městská střední škola rozdělena na dva ústavy a revize dualistického pojetí středního školství se tedy nedočkala, je jistě vhodné nastínit i další vývoj, kterým se střední školství ubíralo. Velká ministerská anketa z roku 1882 nepřinesla mnoho skutečných výsledků, stejně tomu bylo i v případě nových osnov o dva roky později, a proto debaty o vnitřní reformě rakouského středoškolského systému probíhaly po celá devadesátá léta. V českém prostředí se k ní vyjadřovali nejen gymnaziální profesori, ale stala se i součástí veřejných diskuzí. Pro Jana Šafránka byl nejpřesvědčivějším propagátorem jednotné střední školy O. Hostinský²⁹. Ten navrhoval vyjít při reformě z gymnázia a upravit ho tak, aby poskytlo nejen potřebnou úroveň vzdělání, ale připravilo také žáka na univerzitní i technické studium. Boje mezi milovníky filologického vzdělávání a jejich kritiky ukončila až skutečná a zásadní změna na úrovni středního vzdělání srovnatelná svým významem s Nástinem z roku 1849. Tzv. Marchetova reforma z roku 1908³⁰ vycházela z lednové ankety téhož roku, jejímž nejvýraznějším českým hlasem byl profesor pedagogiky František Drtina, a vytvářela podle německých vzorů nový typ školy – reálné gymnázium, které ještě dělila na dva podtypy A a B. V obou případech se jednalo o školu osmitřídní, bez řečtiny, ale s moderním jazykem a s rozšířenou nabídkou reálních předmětů, typ B měl nižší část společnou s osnovami reálek, vyšší se vyznačovala menším množstvím přírodovědných oborů. S táborským reálným gymnáziem a jeho následovníky tedy školy neměly příliš společného. Jinak tomu bylo u třetí nové školy, tzv. reálného gymnázia děčínského typu. Vyučovalo se tak na dvou německých školách (v Děčíně a Mostě), kde žáci měli první dva ročníky stejné, v dalších dvou se rozhodovali mezi řečtinou a francouzštinou, zbylé čtyři roky pak strávili na jedné ze tří větví – gymnaziální, reálně gymnaziální A a reálné. Gymnázia i

²⁹ ŠAFRÁNEK (1918: 359 a n.).

³⁰ viz KLÍMOVÁ (2002).

reálky zůstaly v reformě zachovány, změnil se však obsah maturitní zkoušky, jejíž části byly výrazně zredukovány.

Ekonomicko-správní

(o nákladech a zestrátnění)

Jak už bylo uvedeno v předcházejících kapitolách, legislativní změny konce šedesátých let výrazně zasáhly v oblasti školství do rozpočtů obcí. Překotná snaha a nadšené odhodlání přiblížit, ba dokonce vyrovnat počet českých středních škol počtu těch německých ovlivnilo řadu představitelů samosprávných obcí a podle příkladu několika vzorových institucí se stalo téměř módním trendem otevřít si ve městě reálné gymnázium nebo alespoň reálku. I malostranské reálné gymnázium bylo produktem tohoto trendu, byť patřilo už do první vlny nově založených ústavů. Co motivovalo členy městské rady, aby s jeho zřízením přišli, a jak se oni i obecní zastupitelé vyrovnávali s faktem, že se jednalo o finančně náročnou akci? Zohledňovali vůbec ekonomické aspekty, nebo v daném okamžiku nebyly důležité? Jaké náklady s sebou provoz ústavu nesl, jaké získal příjmy a co nakonec vedlo k tomu, že požádali o převod školy do rukou státních úředníků? Jak celý proces probíhal? To jsou otázky, na které se pokusí odpovědět tato kapitola.

Financování středního školství

Střední vzdělání bylo pod přímým dohledem ministerstva a nic na tom neměnil benevolentní přístup rakouských úřadů k zakládání a financování škol místními samosprávami. Projekt malostranské školy byl zpočátku osobní iniciativou členů školské komise pražské městské rady. Převážně pedagogičtí odborníci k úkolu přistupovali odpovědně a pragmaticky. Jejich zkoumání ukázala potřebu další české střední školy, ministerstvo ji sice za aktuální nepovažovalo, ale v zásadě nic nenamítalo proti tomu, aby si instituci, při respektování zákonných podmínek, zřídila a platila obec sama. Odmítavé hlasy tohoto řešení zdůrazňovaly především fakt, že se jedná o střední školu, která stejně jako ostatní instituce tohoto stupně spadá do kompetence ministerstva. Malostranská škola tak byla jediným problematickým

ústavem na území Prahy. Ostatní střední školy byly státní, Vyšší dívčí škola měla charakter měšťanské školy a spadala tak podle zákona pod obecní samosprávu, nově zřízené dívčí gymnázium Minerva bylo financováno a spravováno stejnojmenným spolkem, jeho studentky proto musely zkoušky skládat na státním gymnáziu. České národní školství bylo obcí podporováno, zvláště na počátku existence školy je však proklamováno, že jde o instituci, kterou sice Praha plně financuje, na její řízení však nemá de iure vliv. Zejména v městské radě ale převládl názor, že se vynaložené investice i tak vyplatí a obec bude nadále usilovat o zlepšení materiálního zabezpečení i kvalitní výuku v duchu českých národních zájmů. Fakticky své zájmy obec prosazovala výběrem a jmenováním členů profesorského sboru, podporou nemajetných českých studentů, pomáhalo i personální obsazení kontrolních orgánů. Inspekce a školní dozor byly realizovány prostřednictvím zemské školní rady, jejíž mnozí členové udržovali s představiteli pražské samosprávy přátelské vztahy a české školství podporovali. Příkladem může být zemský školní inspektor Václav Svoboda, který se u nově vznikajících škol velmi zasadil o výběr vhodných ředitelů. Ten první malostranský patřil do tábora rozhodných zastánců rozšíření počtu českých středních škol v Praze, byl poslancem říšského i zemského sněmu a na stránkách výročních zpráv školy neopomínal připomenout, že školy jsou „opravdovou potřebou národní a nezíská si vděku vlasti ten, kdo potřebě tak pilně zdráhá se činiti žádost.“³¹

Svoji roli hrála nepochybně i otázka prestiže³². Rozdělení obecných škol na české a německé přímo pragmaticky vyplývalo ze situace nižších vrstev společnosti, které ovládaly pouze svůj mateřský jazyk a v něm jim také bylo umožněno získat základní vzdělání omezující se zpravidla na schopnost elementárního čtení, psaní a počítání. Návštěva vyšších typů škol a zejména gymnázia byla na začátku šedesátých

³¹ Václav Zelený v Třetí výroční zprávě o obecním gymnasiu reálním (1869), s. 12.

³² K otázce prestiže akademického a středního školství v metropolitních městech PEŠEK (1994).

let možností nedostupnou pro většinu populace³³, studium na střední škole bylo záležitostí značně exkluzivní. Dění na periferii na začátku šedesátých let upozornilo na neuspokojivou situaci v centru. Když peníze v obecním rozpočtu na zřízení české střední školy našla města jako Tábor a Chrudim, využili obyvatelé Malé Strany jejich příkladu k tlaku na nově zvolené pražské zastupitele. Připočteme-li skutečnost, že úplné střední vzdělání bylo možné v Praze získat pouze na Akademickém gymnáziu, je zřejmé, že nebylo příliš těžké získat pro myšlenku nové české střední školy rozhodující hlasy³⁴.

Příjmy školy

Jedinými příjmy školy bylo zápisné a školné, studenti sice přispívali i na školní pomůcky, ale tyto peníze byly k jejich nákupu využity obratem. Zpoplatněné bylo také vystavování duplikátů vysvědčení. Zápisné pro nové studenty bylo 2 zlaté, za školné za jedno pololetí zaplatili rodiče žáků I.–IV. třídy 10 zlatých, ve vyšších ročnících pak 12. Ve školním roce 1886/1887 bylo centrálně navýšeno školné na 20 zlatých za pololetí pro města nad 25 tisíc obyvatel. K výraznému snížení získaných poplatků přispělo v roce 1867 rozhodnutí obecního sboru starších změnit podmínky osvobození od placení školného. V původních stanovách školy mohly být od školného osvobozeny děti z pražských rodin, na návrh profesorů školy bylo toto ustanovení rozšířeno i na příslušníky jiných obcí, později se pravidla pro osvobození řídila nařízeními ministerstva. Rodiče nemuseli platit na základě žádosti podané městské radě, v naprosté většině případů osvobození platilo pro obě pololetí. To se změnilo ve školním roce 1884/1885 zavedením pololetních úlev a možnosti platit pouze polovinu školného, tj. 5 a 6 zlatých pololetně, počet takových studentů se

³³ V roce 1860 bylo na území Čech 9 českých středních škol.

³⁴ Osobní iniciativa purkmistra Františka Pštrosse pokračovala vytrvale až do jeho smrti. Po ní se při zřízení nové školy angažoval především člen školní komise a pražský zastupitel Josef Wenzig, v zemské a říšské radě např. Václav Řezáč.

konstantě pohyboval kolem 5 %. I když byly nutné dvě žádosti, počty studentů osvobozených od placení v I. a II. pololetí zůstaly i nadále víceméně stejné, příjmy městské poklady se tedy nijak nezvýšily. Kolem osmnácti³⁵ studentů ročně pobíralo různá stipendia, od školného tak byli osvobozeni také. Procento žáků osvobozených od placení školného se tedy v celkovém součtu pohybovalo od 32,7 % ve školním roce 1873/1874, kdy tento údaj začaly sledovat výroční zprávy, do 61,1 % v roce 1891/1892. Obec tak získávala sumu o třetinu až dvě třetiny menší než by jí při plném školném příslušelo. Získaná data také dokazují, že ani školné, ani další poplatky za studium nebyly limitujícím faktorem, který by ovlivňoval přístup sociálně slabších studentů ke středoškolskému vzdělání, studium prodražovaly výdaje jiné.

Výdaje

Platy učitelů

Od 1. října 1870 došlo k zvýšení platů řádných členů pedagogického sboru. Podstatnou novinkou tzv. Hasnerova zákona bylo, že platové tabulky byly závazné nejen pro státní školy, ale i pro školy jiných zřizovatelů, o výši platu a dalšího požitcích už tedy nerozhodovala místní zastupitelstva. Všichni profesori pobírali ročně 950 zlatých³⁶, ředitel navíc i funkční příspěvek 300 zlatých a náhrady na byt v téže hodnotě. Učitelé také mohli po podání žádosti městské radě dostat přídavky ve výši 200 zlatých za každých pět let praxe, tzv. kvinkvenální příplatky. I když nová platová úprava původní ohodnocení učitelů příliš nezvyšovala, byly služební příplatky jednou z možností, jak skutečně dostat víc peněz. Kvinkvenálních příplatků mohl učitel dostat během života pět, oproti původnímu předpisu tvořil roční rozdíl platu učitele s

³⁵ Až do roku 1880 bylo stipendistů více než 20, v osmdesátých letech jejich počty klesají pod 15, zvýšila se však průměrná výše příspěvku z průměrných 80 na 150 zlatých na osobu.

³⁶ Předtím učitel na střední škole dostával služné v rozmezí 800–900 zlatých, v sumě 950 zlatých byl započítán i místní příspěvek 150 zlatých, platy učitelů tak naprosto přesně odpovídaly tabulkovým platům jejich kolegů ze státních škol.

pětadvacetiletou praxí 400 zlatých³⁷, což nebyla zanedbatelná částka pro učitele ani pro městskou pokladnu. Dalšího mírného navýšení se učitelé dočkali už o tři roky později podle říšského zákona z 15. dubna 1873. Základní plat byl navýšen jen o 50 zlatých na 1000 zl. ročně, kvinkvenální i funkční příplatky zůstaly, byly ale také zavedeny aktivní přídavky podle hodnotných tříd. Pomocní učitelé dostávali služné 800 zlatých, vedlejší učitelé (např. zpěvu a těsnopisu) 200 zl. Jejich platy byly v roce 1876 obcí navýšeny o 20% drahotní přídavek. Suplenti s plnou kvalifikací pak dostávali 1. ledna 1884 od obce o 200 zlatých více jako drahotní příspěvek, tj. 800 zlatých, o tři roky později získali i možnost pěti kvinkvenálních příplatků (po 200 zl.) stejně jako jejich kolegové na státních školách. Všichni členové pedagogického sboru byli navíc osvobozeni od placení školních a obecních přírážek k dani. Obecně platilo, že plat i s příplatky byl v poměrné části vyplácen měsíčně, peníze na byt pak jednou za čtvrt roku. Suplenti dostávali mzdu pouze 10 měsíců v roce, doba letních prázdnin se jim neproplácela.

Protože počet tříd a tedy i potřebných pedagogů se po založení zvyšoval postupně, rostly platové výdaje zpočátku pozvolna. Zatímco při založení měla škola jen 7 pedagogů, k 1. lednu 1870 už město vyplácelo plat 5 profesorům, 5 zatímním učitelům, 1 asistentovi, 1 suplentovi, pomocnému učiteli, vedlejšímu učiteli zpěvu a vedlejšímu učiteli těsnopisu, katechetovi a dvěma evangelickým farářům. Po dosažení úplnosti výdaje na platy dramaticky vzrostly, a to nejen v souvislosti se zákonným zvyšováním platů učitelů. V letech 1874–1885 bylo na škole obvykle 19 řádných profesorů (včetně ředitele a profesora náboženství) a 8–15 učitelů³⁸ ostatních, placen byl také katecheta a evangelický kněz, i když jejich platy byly v porovnání s ostatními

³⁷ Tyto příplatky se dle rozhodnutí obecního zastupitelstva z 8. října 1868 vyplácely také nanejvýš pětkrát za dobu služby, poprvé, podruhé, počtvrté a popáté dostal učitel 100 zlatých, potřetí 200.

³⁸ V závislosti na velikosti tříd a počtu aktuálně přijímaných studentů do I. ročníku byli placeni z městské pokladny nejen suplenti, ale i asistenti (tělocvik, kreslení a výpomocný katecheta) a učitelé vedlejší.

zanedbatelné. Náklady na platy učitelů tak tvořily ve druhé polovině sedmdesátých a osmdesátých letech největší³⁹ podíl z celkových výdajů na fungování městského reálného gymnázia, je tedy nanejvýš logické, že převod do státní správy by, i při stále péči o budovu, náklady na celou instituci minimalizoval. Tato skutečnost se jevila jako výhodná cesta zejména v případě menších obcí.

Školní sbírky a pomůcky

Zřizovatel školy také financoval nákup a obnovu učebních pomůcek, zejména knih a vybavení různých kabinetů (přírodopisu, fyziky a chemie), i když v řadě případů byl pouhým spoluzásobovatelem. Zemská školní rada školám dodávala nejen seznamy povolených a nevhodných učebnic a knih, zajišťovala také jejich nákup a distribuci do škol. Podobně tomu bylo i v případě map, přírodopisných exponátů, nebo vybavení chemických učeben. Knihovna se také z velké části rozšiřovala díky darům soukromých osob, reálné gymnázium dostávalo knihy z produkce nakladatele Pospíšila, knihkupce Kobra a Kytky, kabinety zásobovali majitelé nejrůznějších podniků v Praze (lihoměr z pivovaru, nerosty z kamenolomu atd.), sbírka mincí zase vznikla díky vlastní iniciativě studentů. Příspěvek se kromě počátečních let zvýšených investic (750 zlatých) neměnil, pohyboval se kolem 600 zlatých ročně, až na konci sedmdesátých let klesl k 400 zlatým. Během účetních inventur se kontrolovalo, zda peníze byly skutečně vynaloženy na pomůcky. Městská rada i zemská školní rada také podporovaly úspěšné maturanty, knihy a drobné dárky dostávali úspěšní studenti, na ty nejlepší čekala i hotovost. Při prvních maturitách reálné větve si například absolventi mezi sebou rozdělili 40 zlatých.

³⁹ Nepodařilo se mi zjistit, jakým způsobem a z jakých zdrojů obec financovala stavbu budovy, tj. jaký podíl z celkových ročních výdajů zahrnovaly splátky a úroky z případných úvěrů a půjček, byly-li do ročních statistických zpráv zahrnovány.

Náklady na budovu

Novou diskuzi o smysluplnosti udržování střední školy vyvolalo dění první poloviny sedmdesátých let. Škola dosáhla úplnosti počtu ročníků, nových zájemců o studium přibývalo, a proto se dostatečné prostorové zabezpečení výuky stalo problémem palčivějším a aktuálnějším. Za prostory ve Vratislavském paláci platila obec 2 000 zlatých ročně a stejně zcela nevyhovovaly. Ředitelna a sborovna byly v jedné místnosti, knihovna se nacházela v bytě ředitele, místnosti byly průchozí. Nejvyšší ročníky byly od podzimu 1871 umístěny v domě U Šteiniců, profesoři tak o přestávkách museli absolvovat téměř půlkilometrovou cestu z jedné budovy do druhé, stejně tak se přenášely pomůcky nutné pro výuku. V domě U Šteiniců byl navíc v přízemí známý hostinec, do kterého posílal Jan Neruda pány Ryšánka a Šléglu a kam studenty vyšších ročníků i pedagogy lákala jiná potěšení než studium. Trvalým a obvyklým problémem na většině škol a tedy i na malostranském gymnáziu byla přeplněnost jednotlivých tříd. V nižších ročnících se v jedné místnosti běžně učilo 60 až 80 žáků. I když vedení školy usilovalo o novou a prostornou budovu, prohlédl si na začátku sedmdesátých let ředitel Zelený společně s členy městské rady řadu budov, u kterých by přicházela v úvahu přestavba. Nic vhodného se jim ale nalézt nepodařilo, a proto byl ve veřejné dražbě v roce 1874 zakoupen v Novodvorské ulici dům s velkou zahradou, po jehož demolici vznikla stavební parcela pro novou školní budovu. Za pozemek obec zaplatila 51 100 zlatých (přestože prvotní odhad byl vyčíslen na 15 260), samotná stavba podle plánů městského inženýra J. Srdínka⁴⁰ stála 197 766 zlatých, takže nová budova byla bez zařízení bezmála čtvrtmilionovou investicí.

Dvanáct předcházejících let platila městská pokladna za pronájem soukromých prostor a financovala vnitřní vybavení, jeho opravy a výměnu. Statistiky

⁴⁰ Pozdější stavební rada hlavního města Prahy projektoval kromě školních budov například i budovu Městských jatek (dnešní Pražská tržnice) a dokončoval stavbu kasáren na Pohořelci.

tyto výdaje do roku 1890 vyčísly na v průměru 11 tisíc zlatých⁴¹ ročně. K nákladům na udržování školy je také nutné připočíst fakt, že v době letních prázdnin probíhala v budově běžná údržba a úklid, jako malování místností a chodeb, natírání oken a dveří, revize a opravy vodovodu a plynovodu, čištění kamen atd., v zimě byly naopak největší položkou výdaje za topení, vše samozřejmě na náklady zřizovatele. Školník, resp. školníci, kteří měli své byty v budově školy, také patřili mezi městské zaměstnance.

K celoročním běžným výdajům pak patřil i nákup různých povinných tiskovin, kancelářského vybavení, vybavení tříd (inkoust, křídly, houby), proplácení knihařských prací a drobností na opravy. Speciální položkou bylo zajištění vybavení kaple (svíce, víno, hostie atd.) a zaplacení služeb spojených s jejím provozem (hudebníci při slavnostech atd.). Ne všem požadavkům školy hospodářský výbor vyhověl, v rozpočtu na rok 1876 byla zamítnuta žádost vybavit novou budovu elektrickými hodinami a zvonky. I když býval sestaven v každém školním roce rozpočet drobných vydání, které škola mohla proplácet sama, obvykle ho přesáhla a městská účtárna musela, s káravou výtkou řediteli, schodek v řádech desítek zlatých doplatit.

Fondy

Aby financování školy a jejích aktivit bylo kompletní, musím zmínit založení podpůrného spolku pro nemajetné studenty Jungmannovo nadání⁴², do kterého vedle studentů a pedagogů přispívali i obyvatelé Malé strany. V letech 1873–1892 byl čistý příjem této nadace 88 190 zlatých, přes 70 tisíc z této sumy bylo věnováno na zajištění studentských obědů. Škola také na podzim 1866 přistoupila ke

⁴¹ Citováno podle Památník (1926), s. 24., podrobnější rozpočty k jednotlivých letům jsou součástí spisového materiálu fondu školy, AHMP, fond Gymnázium Jana Nerudy, Hellichova 3, Praha 1 (NAD č.: 962).

⁴² Více o nadání a dalších podporách v kapitole Aktéřské.

Krombholzovu nadání a její studenti pro něj každoročně vybírali ve svých třídách příspěvky. Podpory chudých, nemocných, nebo jinak znevýhodněných studentů byly ve většině případů vypláceny z různých nadací, charit nebo od soukromých osob, obec se angažovala pouze jediným způsobem – mohla, a také to často dělala, odpustit žákovi školné a zápisné pro daný školní rok.

Celkový přehled výdajů

Když se pražští zastupitelé na začátku osmdesátých let pokoušeli předat městskou školu do správy státu, využili řeči čísel jako důkazu, že náklady na vydržování instituce stoupají a přesahují míru možností samosprávy. Kolik tedy obec za prvních šestnáct let zaplatila? Po odečtení příjmů za školné a různé taxy tvořil čistý náklad za první rok 1 811 zlatých, o pět let později už to bylo 8 492, v polovině sedmé dekády pak 34 084 a v roce 1880 ještě o dva tisíce víc, přesně 36 346 zlatých. V letech 1873–1880, tedy v době, kdy škola měla plný počet ročníků, byl průměrný roční náklad 39 677, průměrný roční příjem 6 878 tak nepokryl ani pětinu nákladů. O rostoucích výdajích nebylo sporu, dlouhá neúspěšná jednání během celých osmdesátých let znamenala další nárůst. V letech 1880–1890 se výdaje pohybovaly mezi 40 000–55 000 zl. Bez zajímavosti v této souvislosti nejsou zisky ze školného, jejichž růst v žádném případě neodpovídal rychlosti růstu výdajů. Vzhledem k tomu, že jeho výše byla regulována státem, a stejně tak už obec nestanovovala kritéria pro osvobození od jeho placení, vybralo se např. v roce 1884 na Městské škole 7 539 zlatých (náklad 50 225); na Vyšší dívčí škole, kde poplatky stanovovalo město, dělal příjem do městské poklady 8 249 zlatých z celkových 28 847 a pokryl více než třetinu nákladů. V případě gymnázia to byla necelá sedmina. Při počtu 553 studentů a 410 studentek⁴³ byl průměrný čistý roční výdaj na jednoho studenta 77 zlatých, na studentku jen 50 zlatých.

⁴³ Stav na konci školního roku 1883/1884.

Celkové náklady za léta 1865–1892 vyčíslila městská účtárna na 1 899 000 zlatých, příjmy na 261 326 zlatých, čistý náklad na školu byl tedy 1 637 674 zlatých⁴⁴.

Vznik C. k. střední školy na Malé Straně

Vzrůstající náklady na školu přiměly městskou radu, aby v lednu 1880 předložila návrh na převzetí školy státními úřady. Jednalo se o čin předvídatelný, neobvyklé bylo jeho načasování, které potřebuje bližší vysvětlení. Například tábořské vyšší reálné gymnázium bylo zestátněno po necelých sedmi letech 1. ledna 1869, i další obce usilovaly vzhledem k výši nákladů o rychlé převedení školy do rukou státního aparátu⁴⁵. Při podávání první pražské žádosti o zestátnění nehrály zřejmě hlavní roli finance, domnívám se, že šlo spíše o souhrn celé řady faktorů. Zatížení městského rozpočtu náklady na udržování reálného gymnázia sice stále rostlo, nedosahovalo však výše, která by ohrožovala stav městské pokladny. Například v roce 1882 tvořily tyto výdaje pouhých 5,2 %, resp. při započítání zisků ze školního 4,4 % z celkové sumy 893 723 zlatých potřebných pro fungování všech pražských obecních, měšťanských a středních škol. Nová budova stála město téměř čtvrt milionu zlatých, za udržování budov škol obecních a měšťanských se ale vydávala každoročně suma více než dvojnásobná. V případě menších obcí byly náklady na školu velmi výraznou položkou ročního rozpočtu, v případě Prahy to ale neplatilo, a proto je třeba důvody, proč chtěla městská rada školu přesunout do pravomoci státu, hledat i někde jinde.

Legislativní úpravy v oblasti školství let šedesátých byly příčinou rozkvětu nových středních škol, byť vznik těch českých iniciovaly zejména samospráva a motivován byl národnostně. Následující desetiletí, éra ministra Stremayera, znamenala zastavení tohoto dynamického procesu. V českém jazykovém prostředí

⁴⁴ Citováno podle Památník (1926), s. 14.

⁴⁵ V roce 1871 bylo do státní správy převzato české gymnázium v Českých Budějovicích, reálné gymnázium v Chrudimi, podobně byly v krátkém časovém rozmezí zestátněny i školy z druhé zakladatelské vlny.

vznikla pouze dvě vyšší reální gymnázia v Praze (v dnešní Spálené č. 76 a Jindřišské ulici, které bylo později změněno na c. k. vyšší gymnázium), v regionech byly nové školy zakládány místními obcemi, vedle populárních reálných gymnázií⁴⁶ na scénu vstupují i jiné typy škol (hospodářské a odborné). V Praze ministerstvo nabízelo dostatečný počet míst pro uchazeče o reální i gymnaziální vzdělání a nemělo zájem přijmout pod svá křídla další školu. Stát do své správy v tomto období převzal pouze jediné české gymnázium⁴⁷.

Malostranské reálné gymnázium navíc do poloviny sedmdesátých let nedisponovalo odpovídající budovou, která – jak ukazují příklady ostatních zestátněných škol a konečná smlouva mezi obcí a ministerstvem – byla jednou ze základních podmínek, za kterých bylo ministerstvo ochotné za školu převzít veškerou zákonnou odpovědnost. Problematickým bodem řízení školy bylo již od počátku existence vymezení rozhodovacích pravomocí. Půda školy byla územím, kde se střetávaly kompetence samosprávných a státních úředníků – právem městské rady bylo například jmenování profesorů pedagogického sboru (u státních škol se na výběru podílela zemská rada), konečné dosazení do funkce muselo ale schválit ministerstvo, což rychlost procesu značně zpomalovalo a předem vylučovalo nepřijatelné kandidáty. Minimální vliv na chod organizace při plné finanční podpoře (navíc nařízené státem) se postupně přestával voleným zástupcům líbit.

Nová budova i osoba na ministerském postu zvyšovaly na začátku osmdesátých let šanci pražské radnice na úspěch. S blížící se realizací spojení pražských částí Vyšehradu, Holešovic-Buben, Smíchova, Karlína, Žižkova a Královských Vinohrad⁴⁸ se navíc objevil další problém – potřeba české střední školy,

⁴⁶ V sedmdesátých letech byla střední škola založena obcí v Domažlicích, Příbrami, Pelhřimově, Rokycanech, Kolíně, Novém Bydžově a Roudnici.

⁴⁷ Jednalo se o české gymnázium v Litomyšli, původně piaristické, do roku 1866 dvoujazyčné.

⁴⁸ První etapa rozšíření Prahy po komplikovaných jednáních ztroskotala, v roce 1883 byl připojen Vyšehrad, o rok později Holešovice-Bubny, o ostatními částmi se intenzivně začalo jednat znovu

do které by chodily děti pražských obyvatel, už nebyla tak palčivá jako v době vzniku školy, přestože stále existoval určitý počet studentů, kteří studovali z nejrůznějších důvodů na školách německých⁴⁹. Opačný případ nastával velmi zřídka, německý student na české střední škole byl vzácností. Ministerstvo kultu a vyučování zřídilo v roce 1881 české gymnázium v Žitné ulici, o dva roky později pak české reálné gymnázium na Smíchově. V polovině 80. let tak pražští studenti mohli studovat na osmi gymnáziích (z toho 3 českých), pěti reálkách (z toho 2 českých) a třech českých reálných gymnáziích. Jen jedna jediná škola mezi nimi byla obecní: české vyšší reálné gymnázium na Malé Straně. Obecní zůstávala i Městská vyšší dívčí škola, ta však měla charakter školy měšťanské, do středoškolské soustavy přibylo také Německé dívčí lyceum.

Zakladatelský obecní entuziasmus let šedesátých byl tentam, město rozsáhle investovalo do modernizace infrastruktury a městská rada usilovala o změnu zřizovatele jediné střední školy, která ještě zůstala na jejích bedrech. Ministerstvo naproti tomu v nové konstelaci nikterak nespíchal, kladlo si podmínky⁵⁰ a odmítalo jednu žádost za druhou i přesto, že zemská školní rada městským návrhům vyšla vstříc a jejich návrh na zestátnění podpořila. Od roku 1883 se touto záležitostí zabýval zvláštní komitét při městské radě, jehož úkolem bylo vypracovávat návrhy a

na přelomu století, ke vzniku tzv. Velké Prahy došlo až 1. ledna 1922. Přesto však od roku 1880 začala Statistická komise královského hlavního města Prahy a spojených obcí evidovat i školy na území Karlína, Smíchova, Královských Vinohrad a Žižkova.

⁴⁹ Počet českých studentů na německých školách tvořil přibližně jedno procento a stále klesal. Na konci školního roku 1884/1885 studovalo na německých školách 568 českých studentů (ze 4 142), v roce 1890/1891 to bylo už jen 451 (ze 4 150). Mezi Čechy je navíc ve druhém případě nutno započítat i 51 studentek nově zřízeného dívčího gymnázia Minerva. Kromě kapacitních omezení českých škol hrály při výběru školy roli nejen národnostní důvody, ale i osobní a rodinné preference či místo bydliště a lokální příslušnost.

⁵⁰ Do roku 1874, kdyby byla reorganizována reálná gymnázia, se na jednotlivých školách vyučovalo podle osnov sestavených místními odborníky (viz. kapitola Reálnégymnazijní). Mnohé obecní školy v těchto osnovách šitých na míru setrvávaly i nadále, jejich odlišnost od těch oficiálních byla vedle neslučitelných představ o podílu na financování školy hlavním důvodem neúspěšnosti žádostí.

jednat v celé věci i nadále. Téměř dva roky trvalo zpracování dalšího návrhu, který byl opět neúspěšným. Spornou oblastí byla výše příspěvků, kterými by město i nadále školu každoročně podporovalo, a rozsah péče o školní budovu. Obec na oplátku trvala na tom, aby škola zůstala českou a beze změny v pedagogickém sboru. Obtíže způsobovala i forma střední školy, reálněgymnazijní hvězda už pohasínala a v celorakouském vzdělávacím systému pro ni přestávalo být místo.

Rostoucí náklady a neochota je nadále platit způsobily, že se z místního problému stal zemský. A to jak v rovině obecné, tak konkrétní. Varianta, že by střední školství přešlo výhradně do rukou zemských, ztroskotala na tom, že by při důsledné realizaci tohoto plánu pod obecní samosprávou spadla i druhá část středního školství, tedy početnější a také nákladnější školy německé. Pražská obec rostoucí náklady vyřešila žádostí o příspěvek na udržování reálné větve školy. Při projednávání zemského rozpočtu v roce 1887 získala subvence 5 000 zlatých, které pražská obec dostávala až do roku 1892, kdy škola plně přešla pod ministerstvo kultu a vyučování. Jednání o zestátnění školy byla vedena v průběhu celého desetiletí, žádosti putovaly nejen vládě, ale i říšské radě⁵¹ a konečná verze smlouvy byla definitivně dojednána až v roce 1890. Dopomohla tomu i druhá, českému školství mnohem příznivěji nakloněná, polovina ministerského úřadování Paula Gautsche⁵². Při příležitosti návštěvy jubilejní zemské výstavy v Praze podepsal František Josef I. dekret, podle kterého reálné gymnázium od školního roku 1892/1893 přecházelo do kompetencí státu. Na přechodnou dobu dvou let nesla instituce název C. k. česká státní škola

⁵¹ Bylo podáno celkem šest žádostí, první v lednu 1880, další pak v únoru 1883, v únoru 1885, v únoru 1886, v listopadu 1887 a v únoru 1888.

⁵² Paul Gautsch byl ministrem kultu a vyučování v letech 1885–1893. Zatímco první polovina jeho úřadování charakterizovaly známé „ordonance“ z roku 1887 (uzavíraly vyšší reálné třídy některých reálných gymnázií, odebíraly státní subvence, zamítly žádosti o převzetí celkem 7 škol do státní správy (byla mezi nimi i městská střední škola), neúspěšné byly také žádosti o zřízení nového gymnázia a rozšíření nižší reálky), a na začátku devadesátých let odstartovala nová zestátnovací vlna. K přeceňování ordonancí českou historiografií a jejich zařazení do kontextu systémových změn rakouského středoškolského vzdělání více VELEK (2003).

střední, od školního roku 1895/1896 zahájily podle dohody svoji existenci samostatné gymnázium (s povinným kreslením v nižších třídách) a vyšší reálka.

V dlouhodobém časovém horizontu se radnici skutečně podařilo převést břemeno na stát, ve výhledu několika málo let ale nijak neušetřila, protože hmotné zajištění prostor škol jí zůstávalo i nadále, přidala se i povinnost zajistit místo pro školu další. Konečná smlouva ze 17. září 1895⁵³ byla v dané situaci nepříliš příjemným kompromisem, zejména pro obecní stranu. Ministerstvo se zavázalo převzít stávající školu a přeměnit ji na dva ústavy s českým vyučovacím jazykem, od roku 1892 vyplácelo platy učitelům, platilo školní pomůcky, vybíralo školné a rozhodovalo o jeho úlevách, k bezplatnému užívání převzalo i celou školní budovu včetně tělocvičny a bytu ředitele, neomezeně mohlo také používat knihovnu a veškeré vybavení kabinetů, sbírek a tělocvičny, stejně tak bylo v moci státních úředníků školy zrušit. Budova školy a starost o ni však nadále zůstaly v rukou městské rady, stát se staral pouze o běžnou každoroční údržbu⁵⁴. V případě, že by ministerstvo chtělo gymnázium a reálku přemístit z Malé Strany, nebo změnit vyučovací jazyk, mohla by s budovou samospráva znovu volně nakládat. V přechodném období od 1. září 1892 do 1. srpna 1895 navíc pražská obec na chod obou škol doplácela částku 6 000 ročně, oba ústavy měly každoročně nárok i na 800 zl. na věcné potřeby. To však nebyly náklady, které zatížily městský rozpočet nejvíce. Těmi se stal čtvrtý bod smlouvy, který řešil prostorové umístění nově vzniklých škol. Rozdělením reálného gymnázia na dva samostatné ústavy podle jednotlivých oddělení původní školy vznikl problém, kam umístit druhou školu. Obec se ve smlouvě zavázala, že pro C. k. vyšší gymnázium postaví do roku 1897 novou budovu se 13 třídami, kabinety, sborovnou a ředitelnu, kreslírnu,

⁵³ Její kompletní znění je přetištěno v Památníku (1926), s. 46–49.

⁵⁴ Za podobných podmínek byly v první polovině osmdesátých let zestátněny i další školy, některé předávaly kromě nových budov i školní fondy v řádech desítek tisíc zlatých, stejně tak i nadále platily roční příspěvky.

tělocvičnou a kaplí a třemi byty – jedním pro ředitele a dvěma pro školníky. Obec byla nucena zakoupit na Malé Straně dům v Josefské ulici, který zrekonstruovala tak, aby vyhovoval potřebám gymnázia a kam byla převezena část majetku bývalého reálného gymnázia (archiv, většina knihovny a fyzikální a zeměpisné sbírky). Stavba nové budovy byla odsunuta o 4 roky, ani poté se ale nenašel vhodný pozemek, nebo se různé komise nemohly shodnout na jeho výběru, takže obecní „úsilí“ o splnění závazku postavením nové školní budovy na Malé Straně ukončila světová válka. Obec se předáním školy sice nezbavila všech nákladů, které byla ještě jako zřizovatel nucena platit, obratným manévrováním se jí však podařilo vyhnout se splnění toho nejnákladnějšího, který smlouva se státem obsahovala.

Národní

(státní a slavnostní)

Když v roce 1863 žádali obyvatelé purkmistra Pštrosse o zřízení střední školy na Malé Straně, nebyl jejich motivací nedostatek studijních míst, ale spíše národní zájmy – na levém břehu Vltavy už jedno gymnázium existovalo. Zachování parity však bylo v prostředí pražského školství běžné, i když většinou platilo, že vznik české školy vyrovnával působení nebo zřízení té německé, nikoliv obráceně. Německé gymnázium na Malé Straně patřilo v Čechách k prestižním školám s dlouholetou tradicí.

První maturity se na něm konaly v roce 1850, jeho historie jako vzdělávací instituce byla ale mnohem delší. Původně jezuitská škola se od nově založené školy české lišila v několika základních bodech, zejména struktura jejich studentů byla natolik odlišná, že se dá skoro říci, že už od sedmdesátých let si oba ústavy víceméně nekonkurovaly. Bylo totiž poměrně jasné, jací studenti budou chodit do které školy. Německou školu podle statistik⁵⁵ navštěvovala jen asi pětina českých studentů (resp. studentů s češtinou jako mateřským jazykem⁵⁶), zbytek tvořili Němci, na pražské poměry relativně početná skupina Lužických Srbů (jako Wenden bylo ve statistikách vedeno asi 5 procent žáků), také studenti z Anglie, Itálie a dalších zemí studovali na německé škole, Slované naopak většinou na té české. Z náboženského hlediska tvořili dvě pětiny židovští studenti, zbytek byl katolického vyznání, počet protestantů byl podobný jako na české škole, šlo o jednotlivé studenty. Asi deset procent všech studentů tvořili privatisté, zatímco na české škole byli privatisté a externisté spíše výjimkou. Stipendium nějaké nadace pobíralo ve sledovaném období mezi 5–10 %

⁵⁵ Údaje zpracovány podle výročních zpráv z let 1869–1885 vydávaných pod názvem Programm des k. k. Kleinseitner Gymnasiums zu Prag v příslušných letech.

⁵⁶ Do začátku sedmdesátých let jsou v tabulkách uváděni i bilingvní studenti (Deutsch und Böhmisch), pak tato kategorie mizí, a proto je ve výpočtech nezohledňuji.

žáků, od školného byla osvobozena pouze čtvrtina, dá se tedy předpokládat, že na gymnáziu studovaly děti z dobře situovaných rodin⁵⁷. Pro úplnost informací je nutné uvést, že po otevření reálného gymnázia počet studentů na německé škole konstantně klesal (do roku 1880 asi o třetinu), reálné gymnázium se naopak potýkalo s přeplněnými kapacitami.

Prostředí německé školy bylo směsicí různých náboženství a národností, u českého reálného gymnázia tomu bylo přesně naopak. Téměř každý student školy byl český katolík. Při zkoumání národnostního původu studentů vycházím z pramenů školy a souhrnných úředních statistik, které tyto informace získávaly také na základě zpráv ředitelství jednotlivých škol, a jsem si vědoma problematiky vymezení a možných faktorů, které do určování národnosti vstupují. V případě obecního reálného gymnázia je velmi nepravděpodobné, že by němečtí rodiče usilovali o získání místa pro své děti v instituci, která se od svého založení profiluje jako česká, nabídka německých škol byla také mnohem širší, školy měly delší tradici, odpovídající vybavení, v případě Malé Strany nemohla hrát rozhodující roli ani místní příslušnost. Stejně tak předpokládám, že vybral-li si obecní střední školu žák ze smíšeného manželství, věděl, kam a proč vstupuje, a na půdě školy deklaroval svoje češství. Ukázkovou by v tomto případě mohla být externí studentka gymnázia Bohuslava Kecková, jejíž dědeček byl Němec s rodinnými kořeny v Bavorsku a která si při zápisu na lékařské fakultě curyšské univerzity nechala do všech dokumentů zapsat Bohemiensis. Anně Bayerové se to o rok později už nepodařilo, děkan fakulty nařídil respektovat státní příslušnost, a proto se v jejím indexu objevilo v příslušné kolonce slovo *Austriaca*.

V případě malostranského reálného gymnázia už ale neplatilo, že českou školu vytvářeli čeští studenti, což byl klíč, podle kterého v roce 1861 rozdělilo

⁵⁷ Sociálnímu původu studentů reálného gymnázia se věnuji v kapitole Aktéřské.

ministerstvo střední školy v Čechách na české, německé a smíšené. Bylo tomu právě naopak. Škola vytvářela a měla vytvářet české studenty, kvůli výchově nové český uvědomělé inteligence je obce ostatně zakládaly. Když v roce 1862 v Táboře zřídili školu a ředitel Křížík pro ni vytvářel osnovy, netušili ještě, že stojí na počátku projektu, který bude po zbytek devatenáctého století považován za specificky český, v národnostním i lokálním pojetí. Vývoj na Moravě ukázal, že zřízení české školy obecním nákladem ještě nutně nepodmiňuje její formu. V šedesátých letech hrály při založení reálného gymnázia svoji roli důvody pragmatické a pedagogické. Obec novou vzdělávací institucí získala „dvě za cenu jedné“, či spíše jedné a půl, neboť musela platit dostatečný počet pedagogů, zřídit speciální učebny pro předměty obou větví; veřejnost pozitivně přijala možnost využít první dva zkušební roky k ověření dispozic svého dítěte a posunout tak rozhodnutí o jeho profesi až do věku 12 let. Probíhá i výměna informací. Např. úřad purkmistra města Kolína se na ředitelství malostranské školy obrátil v roce 1868 s žádostí o údaje o fungování školy. Kolínská obec by ráda zřídila nižší reálné gymnázium a dotazuje se především na náklady (počet a služné profesorů) a dosavadní zkušenosti (pedagogické záležitosti, návštěvnost).

V sedmdesátých letech zůstávají sice oba důvody, na významu ale nabývá národní motivace. Reálné gymnázium je vnímáno jako nejvíc české, jeho studijní osnova je dílem českých pedagogů, jeho existence má už za sebou viditelné výsledky, dobře funguje předávání zkušeností s řízením a existencí školy, reálná gymnázia jsou vzorovým příkladem a výkladní skříní dovršených snah o národní střední školství. V osmdesátých letech pak tato tradice zaujímá nejvýznamnější místo v rozhodování, jakou školu zřídit. Ekonomická výhodnost je stále přijímána, pedagogické důvody už nejsou důležité. Dílčí úpravy osnov i návrat gymnázia na výsluní, podporovaný ministerskými úředníky, jasně naznačily, že v rakouském systému středoškolského

vzdělání přestává být pro reálné gymnázium místo. Malý zájem o tento „experiment“ dokazují i řídké návštěvy zahraničních odborníků, které dříve bývaly velmi častými, v roce 1871 např. podnikl důkladnou prohlídku školy ruský velvyslanec.

Budova

Na český charakter školy se dbalo už při stavbě budovy. V květnu 1876 byla střešní konstrukce ozdobena tradičním smrkem, ověšeným stuhami v národních barvách⁵⁸. Nová budova se stala symbolem úspěchů radnice na poli českého školství, byla ztělesněním investic, které pražská obec ohledně městské školy vynaložila. Dílo stavitele Srdínka navíc vynikalo poměrně neobvyklou dispozicí ve tvaru písmene U, kterou si vynutily ryze praktické důvody. Zakoupená parcela neumožňovala postavit populární třítraktovou budovu, autor tedy zvolil podobu jinou. Vstup do budovy je zajištěn z Novodvorské ulice, do zvýšeného přízemí vedou tři ramena schodů, do vyšších pater se vystupuje po monumentálním centrálním schodišti, jehož součástí jsou balustrádová zábradlí a sochařská výzdoba. Novorenesanční sloh vyhovoval nárokům na dostatečnou reprezentativnost a okázalost, předsunutou část průčelí se vstupem zdobí osm čtyřmetrových sloupů nesoucích balkon, horizontálně je fasáda členěna třemi řadami ozdobných říms, risalitová část má tři patra. Budova vhodně zapadala i do rámce národního – ve stejném slohu se postavily mnohé veřejné stavby poslední třetiny století (Národní divadlo, Rudolfinum, Národní muzeum, Muzeum hlavního města Prahy atd.). Ve druhém patře se nacházela prostorná kaple se štukovou výzdobou, která byla využívána jako společenský sál při slavnostních příležitostech. Samozřejmostí bylo moderní technické a hygienické vybavení budovy, prostory pro kabinety, laboratoře, kreslárna, byty ředitele a dvou školníků, stejně jako tělocvična, která byla umístěna samostatně v zahradě. Ta byla určena pro světější

⁵⁸ Památník (1926), s. 22.

radovánky a setkání, konaly se v ní studentské dobročinné akademie za hojně účasti malostranských občanů a několika představitelů města.

Přítomnost zástupců města a představitelů malostranského veřejného života byla běžnou, prvního října 1876 byla budova slavnostně vysvěcena a kardinál arcibiskup kníže Bedřich Švarcenberk při této příležitosti pronesl česky řeč na téma Člověk rodí se k práci jako pták k lítání. Podobné publikum se sešlo i o deset let později, kdy byl svěcen nový oltářní obraz.

Pro Rakousko

Podle Anthonyho Giddense⁵⁹ je škola prostorem disciplinace. Jasně prostorové a časové oddělení od okolního světa umožňuje omezovat rušivé vlivy okolí, zároveň je od něj škola a tedy i její žáci fyzicky oddělena. Regulace času (rozvrh hodin) a prostoru (umístění lavic) jsou klíčovými pojmy a školní disciplína je od nich odvozena. Prostorové i časové uspořádání instituce zlepšuje možnosti řízení, koordinace a kontroly požadovaných aktivit, škola však nedisciplinuje pouze fyzickou existenci a chování žáků, ovlivňuje/disciplinuje i vývoj jeho názorů a postojů.

V každodenním životě školy a studenta zaujímal největší rozsah prostor pro vzdělání. Obsah jednotlivých vyučovaných předmětů určovaly předpisy ministerstva školství, stejné to bylo v případě učebnic⁶⁰ vzdělávajících a vychovávajících své čtenáře v duchu státního patriotismu. V něm kromě oddanosti k panovníkovi a dynastii bylo místo i pro lokální patriotismus. Lásku k vlasti studenti ale velmi často (i záměrně) ztotožňovali s láskou k národu, kterou projevovali ve svých písemných pracích, ať už výběrem témat, či jejich zpracováním. Ideálním prostorem k tomu byly hodiny dějepisu a zejména českého jazyka.

⁵⁹ GIDDENS (1984: 133–139).

⁶⁰ K rakouským učebnicím více ŠUŠOVÁ (2004).

Do výuky nutně vstupoval i lidský faktor. Zprostředkovatelem ve vzdělávacím procesu byl učitel a bylo zcela v jeho kompetenci, aby hodinu vedl, jak chtěl, a kladl důkaz na to, co vyhovovalo jeho postojům a preferencím. Nepřekvapí proto, že pokud studenti německého gymnázia milovali Schillera a slavili jeho výročí, v české škole se ke slovu dostávali jiní velikáni (Dobrovský, Jungmann, kronikáři). Stejně tak studenti oceňovali pedagogy, kteří jim nepředčítali učebnice, ale skutečně přednášeli o svých oborech.

Malostranské gymnázium bylo veřejnou školou, a proto se studenti účastnili celé řady ministerstvem nařízených událostí. Ke každoročním akcím patřily slavnostní mše na konci a začátku školního roku, součástí výuky byly kromě běžných mší a modliteb i speciální bohoslužby na oslavu narozenin a jmenin členů habsburského rodu, případně výročí jejich svateb, nebo zasnoubení. Mnohdy byli studenti velmi iniciativní. K příležitosti zasnub korunního prince Rudolfa studenti nastudovali mši od Drahlovského, po mši následoval ještě slavnostní sbor od Vašáka, hymna korunního prince od Božka a nakonec rakouská státní hymna. Povinná byla samozřejmě i účast studentstva na dynastických pohřbech, pohřbech českých velikánů (např. Palackého), nebo členů profesorského sboru. Velkou účast a národní charakter měly dva – pohřeb prvního ředitele Václava Zeleného a profesora Františka Kořínka, který proslul jako publicista Národních listů. V případě úmrtí spolužáků, zejména těch mimopražských, byli vysláni jen zástupci studentů, kteří za ústav kondolovali rodině. Do roku 1876 byli také studenti přítomni u slavnostních mší během svátků patronů malostranských kostelů.

Nejblíže k habsburské monarchii a Jeho Veličenstvu měli žáci v roce 1880, a to doslova. Při své návštěvě Prahy si školu za velké pozornosti místního obyvatelstva i městské honorace prohlédl sám František Josef I. Už při císařově příjezdu byli studenti součástí vítacího špalíru v Mostecké ulici, slavný den nadešel ale až o čtyři

dny později. Budova byla vyzdobena na náklady obce květinami, v ulici se i přes nepřízeň počasí shromáždila řada místních obyvatel, kteří provolávali Jeho Veličenstvu slávu. V budově Františka Josefa uvítal předseda městské školní rady Jireček⁶¹, purkmistr pak představil profesorský sbor a ředitel pronesl projev, po kterém zazněla rakouská hymna. V kapli, kde stála uprostřed palmového háje vytvořeného pro tuto příležitost podobizna císaře, proběhlo setkání se zástupci studentů, monarcha také navštívil kreslírnu a kabinety, prohlédl si práce žáků, vyslechl si německou báseň, v hodině fyziky pozoroval prováděné experimenty a svou obhlídku ukončil v tělocvičně, kde sledoval pořadová cvičení. Za davového nadšeného provolávání „Sláva“ opustil školu a pokračoval ve svém dalším programu. Rakouské Neue Freie Presse následující den⁶² jen suše referovaly o projevech vyzdvihujících jedinečnost okamžiku jeho návštěvy a oddanost žáků vědění i císaři a přidaly několik dokladů mocnářova smyslu pro humor, který projevil při návštěvě jiných českých škol.

Oblíbenou studentskou revoltou při náboženských obřadech a oslavách státních, nejen na malostranském reálném gymnáziu, bylo nezpívání rakouské hymny. Na začátku školního roku ji při mších zpívali pouze noví primáni, na konci roku už nikdo. Vladislav Švejcar vzpomínal na profesora Jedličku, který studentům v roce 1868 doporučoval v kostele zpívat, protože „je to hezké, ozývá-li se tolik mladých hlasů.“⁶³ V nové školní kapli nahradila hymnu píseň Svatý Václave, nehrozilo tam totiž, že by se mše chtěl někdo neočekávaně zúčastnit. Tento zvyk trval až do zestátnění školy, kdy se kvůli ředitelským nařízením hymna začal znovu zpívat⁶⁴, studenti však měnili slova nebo v některých částech mlčeli. Odměnou byly hromadné sborové zkoušky s nácvikem písně, informace o „vzpouře“ se ale dostala až na

⁶¹ Bývalý ministr kultu a vyučování v Hohenwartově vládě v roce 1871.

⁶² Neue Freie Presse, 6. 6. 1880.

⁶³ Památník (1926), s. 30.

⁶⁴ Tamtéž, s. 44.

místodržitelství a začalo vyšetřování. Žáci si do školy přinesli své kostelní zpěvníky, hymnu z nich ale vytrhali. Zachráncem jejich třídy se stal profesor matematiky Pánek, který chtěl knihy před kontrolou vidět. Když zjistili, že hymna chybí, vyslal žáky nakoupit nové, přispět ovšem musel i on sám. Inspektoři si spokojeně prohlédli nové zpěvníky s otrhanými listy a zaprášené od podlahy, aby vypadaly starší, v jiných třídách ale tak spokojení nebyli a uložili kázeňské tresty.

Pro školu a nejen pro ni

Jak ukázal Karel Šima⁶⁵ ve svém rozboru národních oslav let šedesátých, bylo studentstvo jednou z dílčích identit idealizované kolektivity národa. Nebylo proto překvapivé, že se jako generace budoucí a nástupnická účastnilo řady oslav, průvodů a jiných akcí. Na ředitele školy se obrátil při přípravách slavnosti položení základního kamene Národního divadla Studentský výbor⁶⁶, který požádal profesorský sbor, aby se učitelé zúčastnili slavnostního průvodu, kde jim jako představitelům národní instituce bylo vyhrazeno místo v čele, účast žáků byla považována za samozřejmou. Studenti se jako důležitá součást objevují při pohřbu Františka Palackého, Karel Kramář vzpomínal na svoji účast na shromáždění na podporu ruských vítězství během balkánských válek, které rozehnala policie. „Po různých středních školách bylo vyšetřování – ale naše škola jako městská – nedělala nic.“⁶⁷ Účastí na politických akcích bylo samozřejmě víc, jen oficiální zprávy té doby se o nich nezmiňují. Vedení školy před některými aktivitami svých žáků zavíralo oči, v mnoha případech by jim za to hrozilo podle disciplinárního řádu vyloučení. Ukázkovým příkladem nepsané dohody mezi studenty a pedagogy bylo členství studentů v smíchovském Sokole. Když se k řediteli Pokornému v roce 1882 doneslo, že někteří jeho žáci pořádají veřejné cvičení ve prospěch vyhořelého Národního divadla, zakázal jim účast, a

⁶⁵ ŠIMA (2006).

⁶⁶ Dopis z 6. 5. 1868, PNP, LA, fond Václav Zelený, korespondence přijatá.

⁶⁷ Kramář ([s. d.], s. 43).

odmítl svolit dokonce i napodruhé, kdy za ním studenti poslali „deputaci“. Studenti přesto cvičili a přišla se na ně podívat téměř celá škola. „A druhý den šli jsme hrdě do školy, připraveni trpěti pro své sokolské přesvědčení. Ale dopadlo to dobře – nic se nám nestalo.“⁶⁸ Svoji podporu národní věci dokazovali studenti i jinak. V roce 1875 přistoupil ústav k Matici české, v roce 1879 začali studenti vybírat na dostavbu chrámu sv. Víta a o rok později odevzdali do sbírky 100 zlatých, zbytek uložili do Svatováclavské záložny. Ironií osudu to je právě katecheta školy Jan Drozd, kdo bude v roce 1904 odsouzen za její krach⁶⁹. V osmdesátých letech také studenti prosadili konání žakovských akademií ve prospěch Jungmannova nadání. Nepořádaly se sice každoročně, přesto přispívaly pěknou sumou kolem 300 zlatých a těšily se velkému zájmu malostranské veřejnosti.

V době, kdy školu spravovalo město, představitelé ústavu iniciovali dvě velké slavnosti, které svým provedením odpovídaly symbolice národních slavností, byly ale výrazně spjaty s existencí školy jako takové. U příležitosti prvních maturit a stoletého výročí narození Josefa Jungmanna byla 27. července 1873 uspořádána v zahradě Vratislavského paláce slavnost, při které ředitel ústavu vyhlásil vznik nového podpůrného fondu pro chudé žáky studující na škole. Slova se tentokrát chopil katecheta ústavu a z podia ozdobeného Jungmannovou bustou přiblížil život a dílo muže, jehož jméno nové nadání neslo, ředitel pak krátce promluvil o vzniku a vývoji škol a vyjádřil naději, že reálné gymnázium se brzy dočká vhodné školní budovy. Člen městské rady A. Skopec v krátkém projevu slíbil, že obec vynaloží svou energii a prostředky na to, aby se tak skutečně stalo. Posledním bodem programu bylo předání maturitních vysvědčení a dárků vyznamenaným abiturientům. Performativní akt celé události byl pak podpořen závěrečným hromadným zpěvem písně Kde domov můj.

⁶⁸ Vzpomínka Františka Zdrahala s názvem Byli jsme Sokoli, Památník (1926), s. 38.

⁶⁹ K historii Svatováclavské záložny a úloze jejího předsedy Jana Drozda viz MAREK (2003).

Druhou velkou „slávou“ ve sledovaném období byly připomínky 25. výročí založení školy. Profesor Durdík složil při této příležitosti oslavnou báseň vyzdvihující úsilí a práci pražských obecních⁷⁰. Vlastní slavnost se konala v kapli ústavu po Te Deum k ukončení školního roku 4. července 1890. Vzhledem ke kapacitě kaple stáli žáci nižších ročníků na chodbě a přilehlém schodišti, kapli obsadili ti nejdůležitější: pedagogové, studenti nejvyšších ročníků, hosté z městské rady, místopředsedství, zemský školní inspektor a starosta hlavního města Prahy Jindřich Šolc. Program nebyl překvapivý. Po mši si jako obvykle všichni vyslechli oslavné projevy, jeden z úst ředitele, druhý pronesl starosta. Obsahově nepřinášely nic nového, mohutnost, rozkvět, sláva, horlivost, zásluhy byly konfrontovány s těžkostmi, nehodami, obtížemi téměř nepřekonatelnými, oběťmi ze strany slavné obce, akcentována byla i budoucnost. Ředitel upozorňoval žáky na jejich závazek následovat vzory, se kterými se seznámili. Jeden ze žáků pak řečníkům poděkoval a vyzdvihl zásluhy ředitele, úroveň vzdělání, kterou jim ústav poskytuje, a zejména pak výchovu k lásce k vlasti. „Při tom všem pak nezapomíná ústav tento i úkolu svého vychovávati upřímné vlastence, kteří by vlast svou i národ milovali a lásku svou také dokazovali, ne planými slovy, ale platnými činy. Zde vštěpují se nám v srdce pravé pohnutky lásky k vlasti, zde učíme se prostředkům, jak možno národu prospěti, zde podávají se nám příklady, jimiž řídit se máme v žití svém.“⁷¹ Poslední slovo měl opět starosta Šolc, který připomněl zásluhy hlavy monarchie: „Úspěchů těch nebylo by možno dosíci, kdyby ústav náš mocná ruka s neobyčejnou láskou nebyla chránila. Jest to osoba vznešeného mocnáře našeho, J. V. Císaře a krále Františka Josefa I., pod jehož žezlem vzkvétají vědy i umění, jemuž provolávám třikráte Sláva!“⁷² Poté, co „přítomní

⁷⁰ viz Příloha IX.

⁷¹ Z proslovu septimána Antonína Hubka, přetištěno ve Dvacáté třetí výroční zprávě (1890), speciální oddíl, s. VIII.

⁷² Dvacátá třetí výroční zpráva (1890), speciální oddíl, s. IX.

provolali třikrát bouřlivé ‚Sláva‘ Jeho Veličenstvu“, zakončil program sborový zpěv písně Svatý Václave.

Shrnutí

Onen národní, svobodný duch, na který absolventi tak rádi vzpomínali, dlužno podotknout, že až v období první republiky, byl způsoben jednotou názorů a postojů pedagogů a studentů. Odlišnosti se nerespektovaly a byly potlačovány, nebo vysunovány na okraj jako trpěné, spíše však vůbec nebyly na školu vpuštěny. Tato homogenita prostředí budovaná a umocňovaná kolektivním prožíváním národních oslav či symbolických národních aktů, stejně jako kolektivní odmítání a přezíravý postoj k čemukoliv, co by jen vzdáleně mohlo být interpretováno jako oddanost monarchii, nebyly přímo iniciovány zřizovatelem školy. Pražská obec navenek nijak nepopírala úlohu ministerstva jako hlavního garanta výchovy a vzdělání v zemi, její zástupci prokazovali císařskému majestátu náležitě pocty, zúčastňovali se všech oficiálních událostí. Do dění ve škole nijak nezasahovala, zájmy města prosazovala nepřímo – výběrem vhodných pedagogů, pomalým zaváděním ministerských změn, nákupem knihovního fondu, podporou českých studentů z nižších vrstev. Oficiálních akcí a projevů se studenti účastnili jako celek, individuální účasti, projevy a propagace českých zájmů (i těch v rovině politických) sledovalo shovívavé oko vedení zpovzdálí. Dění za zemi ústavu bylo zcela v režii učitelského sboru a jeho jednotlivých členů, které kromě občasných návštěv školních inspektorů nikdo nenutil disciplinárně trestat prohřešky páchané ve jménu vlasti nebo národa. Navenek byla škola nejen vzdělávacím a výchovným, ale i kulturním centrem, kterým se představitelé města rádi pochlubili a zavítali na jeho půdu.

Mimetická

(o vzpomínkách v próze)

Běžnými a často využívanými prameny k tzv. každodennosti jsou ego-dokumenty (deníky, korespondence a paměti). Zařazením těchto různých forem sdělování do jedné kategorie zohledňujeme pouze jeden rys, ono „já“, determinující jejich obsah. Zásadně je odlišuje typ adresáta (vlastní já, jiná osoba, kolektiv), stejně jako vztah času promluvy a času zobrazovaného děje a jejich komunikační funkce, důvod proč vůbec vznikly.

Základním vzpomínkovým albem k historii malostranského reálného gymnázia mi jsou texty v Památníku, který vznikl při příležitosti 60. výročí založení školy. Při slavnostním sjezdu bývalých abiturientů byli vybráni někteří studenti a požádáni o příspěvek do této pamětní knihy. Jejich vzpomínky jsou plné veselých historek, milých příběhů, mezi studenty panuje kolegialita a přátelství, profesori jsou vnímáni jako autority, ctěni a respektováni kvůli své národní činnosti, rozhledu, znalostem a pedagogickému nadání, pokud je reflektována nějaká negativní emoce, pak je zpravidla jasně definován protivník či nepřítel, obvykle bývá kolektivním (státní úřady, katolický katecheta). Svět konstruovaný takovými vzpomínkami je téměř ideálním, vzorovým, až překvapivě neproblematickým. Je nutné si položit otázku, zda takovéto světy mohly být opravdu skutečnými, případně se jim, byť jen nepatrně, mohou přiblížit, a zda přirozený selektivní výběr paměti a vlastní vědomé vybírání, nebo naopak tabuizování některých událostí a jevů, není tím, co by mělo historika zajímat. Záměrně užívám slovo světy, neboť se nedomnívám, že je možné konstruovat jeden univerzální.

Oživují-li bývalí studenti svojí paměť a snaží-li se v ní znovu nalézt události dávno minulé, dělají to z nějakého důvodu. V případě některých jsou vzpomínky na školní léta strávená v lavicích malostranského gymnázia jen součástí časově šířeji

koncipovaných memoárů, jiní se dobře studií věnují zcela záměrně, protože o to byli požádáni. Příspěvky jsou pak otištěny v památnících, almanaších a výročních knihách, pokud se věnují konkrétním spolužákům či událostem, vycházejí zpravidla při různých jubileích a jsou určeny širšímu počtu čtenářů. I jejich autoři jsou si vědomi výběrovosti, prázdných míst a velkého časového odstupe do toho, co předkládají. Odpovídají tomu názvy jako hrst vzpomínek či moji dávní učitelé. Vliv má na výběr událostí a tvorbu textu i autocenzura. Některé události se na papír nehodí vůbec, jiné není vhodné psát do památníku k výročí založení, když jsou oslavy radostnou a přátelskou sešlostí. Obsahy takto produkovaných textů jsou buď prázdné, nebo říkají více o jejich autorovi (motivacích, hodnotách, postojích) než o objektu vzpomínání samém.

Takový problém ale fikční literární svět konstruovaný autorem nemá. Staré šrámy na duši, obvinění, otevřená i skrytá nepřátelství je možné vybarvit v jejich plné kráse. Nepsaná dohoda mezi autorem a čtenářem totiž říká, že slova, věty, postavy a příběhy přece nejsou pravdivé, ve skutečném světě mají možná svou inspiraci. Magické slovo fikce je štítem, který spisovatele chrání před tím, aby byl konfrontován s důsledky svých slov, stejně tak není vyžadována jakákoliv objektivita nebo nestrannost. Autor je ten, kdo plně ovládá svět literárního díla.

V historiografii za posledních 30 let došlo k řadě změn, vrátilo se vyprávění, došlo k mnoha „obratům“ tak, že se v nich zřejmě nevyznají ani ti, kteří je formulují. I když by Roland Barthes i Hayden White tvrdili, že nikdy netvrdili, že není rozdíl mezi literaturou a dějepisectvím, radikální koncepce lingvistického determinismu objevující se i v historické vědě mě ponoukají k tomu, abych otázku pro potřeby této práce otočila. Kdy je naopak literatura, nebo její části dějepisectvím, resp. za jakých podmínek je možné prohlásit fikční svět za dostatečně historický a v minulosti skutečný, abych ho mohla využít jako pramen? Jaký je rozdíl mezi paměťmi psanými

po šedesáti letech a fikčním světem soudobého literárního díla? Jsou-li vzpomínky pramenem osobní povahy, co nám zaručuje, že jejich výpovědní hodnota je větší než třeba románu s autobiografickými prvky? Svět kterého z textů má při stanovení možných interpretačních rizik větší výpovědní hodnotu pro historickou práci? Je možné se tak vůbec ptát?

Současná literární věda v otázce vztahu fikce a reality, resp. jejich světů osciluje mezi dvěma názorovými póly, klíčovým termínem v nich je tzv. mimesis. Bývalo zvykem, že jakákoliv literárněteoretická práce dotýkající se fikčních a reálných světů začínala Aristotelem a Platónem. Ti, kteří tak nezačínali, s nimi zápasili někde uprostřed, nebo jim alespoň laskavě věnovali poznámku. Mimesis je totiž původně jejich. Aristotelova myšlenka, že literatura funguje na základě nápodoby, stojí na počátku úvah o vzájemné vazbě mezi reálnou skutečností (reálnými skutečnostmi) a skutečností literárních světů tak, jak je konstruujeme na základě četby především prozaických děl. Literární dílo jako odraz světa, fikční svět záměrně vystavěný jako paralela světa skutečného, je však jen jedním z krajních pólů interpretačního spektra. Na straně druhé nacházíme myšlenku, že svět literárního díla je zcela autonomní, je dán sám o sobě a nezávislý. Vedle tradičního konceptu mimetického pojetí díla (nejen literárního, ale širěji uměleckého) stojí velká alternativní teorie, vycházející z naratologických a formálně sémantických odborných sblížení sedmdesátých let, tedy teorie možných světů. Vlivný Kripkeho model logických modalit našel odezvu i u literárních vědců a pojem možného světa se postupně uplatnil v různých oblastech teorie literatury; mě nejvíc zajímá přirozeně oblast sémantiky fikce a otázky s ní související, zejména určení pravdivostních hodnot a problém reference, tedy to, že reference jako odkazování k aktuálnímu světu je jednou z důležitých otázek, i když se stále najdou kritické výtky požadující vlastně od literatury dokumentární nastavení

zrcadla reality.⁷³ Co když ale takovým zrcadlem skutečně je? Co když literární text a text vzpomínky odlišují pouze umělecké ambice autora?

Odraz skutečnosti v literárním díle je základním problémem v dnes již klasickém díle Ericha Auerbacha *Mimesis*, od druhého vydání v roce 1959 s podtitulem *Zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách*. *Mimesis* jako taková je mu univerzálním pojmem, přesnější definici nabízí pouze v případě pojmu *stylová rovina* (a pojmu *figura*). Definuje základní dvě – nižší, zobrazující jevy reálné skutečnosti, souvislosti obyčejného a všedního, a vyšší, které mají naopak od jevů skutečnosti odstup. Na základě důkladných textových rozborů a dobových souvislostí dospívá k myšlence, že pojetí skutečnosti v literatuře se výrazně proměňuje. Středověké pojetí skutečnosti je odlišné od romantického a realistického 19. století. Tomu prvnímu dominuje jednota uvnitř božího plánu, do něhož všechny dění spadají a v němž se zrcadí,⁷⁴ v tom druhém už neplatí pravidla o rozlišování stylových poloh, jak tomu bylo ve středověku. Právě dobová determinace je pastí zakrytou pocitem, že správnost cesty zaručuje její výběr. Auerbachův koncept předpokládá, že na základě výseku znalostí a informací o dějinné epoše (události, sociální skupině atd.) dokážeme plně rekonstruovat dobové souvislosti, ve kterých dílo vzniklo. Plný přístup do světa dané doby ale nemáme. Nijak není zohledněna skutečnost, že dochování a eliminace některých autorů, žánrů i děl jsou příznakové a i to, co je určeno příštím generacím, prošlo sítím nároků a preferencí. Interpretace současných literárních děl zase naráží na otázku, zda je možné vědomě uchopit všechny aspekty okolního světa a nahlédnout do všech zákoutí reality, kterou žijeme. Podobné otázky si pak může klást historik v případě narativních pramenů osobní povahy.

⁷³ BÍLEK (2003: 179–267).

⁷⁴ AUERBACH (1998: 468).

Nejvýraznější kritikem konceptu mimesis v literární vědě je v českém prostředí Lubomír Doležel, který se zabýval nejen teorií fikčních světů⁷⁵, jeho poslední práce se věnuje vztahu fikce a historie.⁷⁶ Doleželova teorie vychází z myšlenky, že mimetická sémantika se uplatňuje vždy, když interpretujeme objekty fikčního světa jako reprezentanty jevů světa reálného (fikční událost – reálná událost, postava – reálná osoba). To podle něj vede ke dvěma možným interpretačním strategiím: univerzalistické (jak ji představuje Auerbach) nebo pseudomimetické pracující s myšlenkou pre-existujících fikčních jednotlivin. Mimese jako teorie fikčnosti se oběma pojetími dostává do pasti modelu připouštějícího jen jeden reálný svět, je tedy nutné hledat jiné sémantiky fikčnosti. Inspirován Kripkeho koncepcí přichází Doležel s novým pohledem na fikčnost, sémantikou možných světů (paralelních světů). Ta by společně s teorií textu měla vytvořit komplexní teorii literárních fikcí, je zdůrazňováno, že literární text je kulturním artefaktem a to je nutné v teoretických úvahách zohledňovat, filozofický konstrukt mnohosti světů není možné přejímat beze zbytku. Jeho myšlenka paralelních světů, striktně odděleného fikčního a skutečného, se především kvůli problematickému vymezení transferů mezi nimi neujala a i teoretikové možných světů se s mimetickým diskurzem, tj. tím, jaký je vztah mezi reálným světem, aktualizovaným světem literárního díla a jeho textovými referencemi, musejí vyrovnávat.

Příkladem „problematického“ fikčního světa v této diplomové práci je román Jiřího Karáska ze Lvovic *Ztracený ráj* a možnosti jeho využití ke studiu každodennosti a mentality studenta druhé poloviny 19. století. Zatímco při interpretaci vzpomínkových textů z Památníku jsem narážela na podobnou

⁷⁵ DOLEŽEL (1997), DOLEŽEL (2003).

⁷⁶ DOLEŽEL (2008) – zde řešené otázky reprezentace dějin a možných světů nepřinášejí nic nového pro základní otázku této kapitoly, tj. jak vzdálené jsou si autobiografické žánry historických pramenů a literatury.

výběrovost faktů či modelových situací a tedy i jistou homogennost, nabízí text Ztraceného ráje jiný pohled a nové otázky. A to i ve srovnání s hojně využívanými paměťmi Karla Kramáře a Josefa B. Foerster. Škola pro hlavního hrdinu (s Karáskovými autobiografickými rysy) není příjemným a idylickým místem, mnohem častěji než jinde nacházíme stinné stránky středoškolského studia, centrálním bodem je dlouholetý spor s jedním z pedagogů, sociální problémy nejsou redukovány na aktivity podpůrných nadací, ale na každodennost chudého studenta, který neměl peníze na slovníky a chodil se učit do veřejné knihovny, na jeho matku, pro kterou synova studia znamenají naději na lepší budoucnost, a proto od jejich dokončení nehodlá slevit, a je neskutečně hrdá, když odmaturuje. Najdeme samozřejmě i případy osobní zášti, pocity křivdy nebo antipatie vyvěrajících často z minulosti, Karásek vytváří (fiktivní) obraz minulosti tak, jak ji ze své pozice (preferenční i časové) vidí, nebo by chtěl vidět. Vzpomínky a paměti v tom ale nejsou jiné.

Aktérská

(O studentech, jejich učitelích, řeči čísel a řečech subjektivních)

Lokální a sociální struktura studentů

Od školního roku 1876/1877 je možné kromě jazyka sledovat ve výročních zprávách i další dva údaje týkající se původu studentů – jejich místo narození a současné bydliště rodičů. Informace o lokálním původu studentů a jejich vývoj v čase jen potvrzují jasný migrační přistěhovalecký trend. Velká většina studentů se sice narodila v Čechách, bydliště rodičů ale ve stejném roce vykazují vyšší čísla v Praze a zejména na Smíchově (později ve statistice jako předměstí a okolí), kam se rodiny přestěhovaly. Do českých středních škol ale nechodili jen pražští žáci. Podíváme-li se na aktuální bydliště rodičů v letech 1876–1892⁷⁷, zjišťujeme, že na začátku sledovaného období mírně převažuje počet mimopražských studentů nad pražskými, v období deseti let se ale vyrovná a na konci sledovaného období pražští studenti mírně vedou. Výroční zprávy také zaznamenávaly studenty ze Smíchova, od roku 1882/1883 je zavedena souhrnná kategorie s názvem Předměstí. Poměrné přepočty ukazují⁷⁸, že ve druhé polovině sedmdesátých let navštěvovala malostranské reálné gymnázium asi polovina mimopražských studentů, během následující dekády se tento poměr mění. Svoji roli v tom hraje i nová metodika, studenti z Holešovic nyní patří společně se Smíchovem do předměstí. Přepočty stejných kategorií dat z let osmdesátých však dokazují, že úbytek mimopražských studentů je díky hustší síti českého středního školství trvalý. Během devíti let klesá ze 42 % na 34 %. Předměstští studenti zaplňují po celou dobu asi čtvrtinu lavic školy (25–27 %), roste tedy podíl místních. Zatímco děti chodily do příslušných obecných škol každý den, středoškolsí studenti to dělat nemohli, s výjimkou těch, kteří bydleli v okolních městských částech

⁷⁷ Příloha IV.

⁷⁸ Tamtéž, kruhové grafy.

nebo předměstích. Z ostatních profitovalo hlavně obyvatelstvo Malé Strany. Reální gymnazisté museli někde jíst, nakupovat, bydlet, kupovat knihy, psací potřeby, bohatším měšťanům nabízeli své služby v podobě kondicí, které dávali jejich dětem, nebo si přivydělávali zpěvem na kůrech. Jejich úbytek tak pocítili i oni.

Jak už jsem uvedla v předcházející kapitole, drtivou většinu na malostranské škole tvořili čeští studenti katolického vyznání. Počty ostatních národností se pohybují v jednotkách a odpovídá to běžnému stavu druhé poloviny 19. století, kdy na českých školách v Praze studuje méně než jedno procento studentů jiné národnosti než české⁷⁹. V sedmdesátých letech je poměrně početnou skupina studentů z Bulharska (5–10 ročně), ve fondu ředitele V. Zeleného nacházíme korespondenci se školou v Plovdivu, jejich pražská studia však končí obnovením samostatného bulharského státu v roce 1878. Navštěvovali-li školu studenti, jejichž rodiče žijí v Haliči nebo Srbsku, najdeme odpovídající slovanské jazyky v příslušné kolonce, v případě bydliště v Horních Rakousích či Uhrách šlo zřejmě o Čechy pobývajících v daných částech Rakouska-Uherska. Ve všech případech se ale jednalo o jednotlivce.

Vzhledem ke stavu fondu školy a omezenému počtu údajů, které jsou zaznamenány ve vydaných statistických zprávách, mohu sociální původ studentů rekonstruovat pouze v případě reálné větve. Klíčovým pramenem jsou v tomto případě maturitní protokoly z let 1872–1892, do kterých členové profesorského sboru zapsali kromě hodnocení ze všech předmětů i povolání otce nebo poručníka. Protože chybí informace o živitelích rodin gymnaziálních studentů, využila jsem stejnou metodiku a klasifikaci povolání jako Kateřina Řezníčková⁸⁰, tedy úzus, jaký

⁷⁹ Jiří Pešek na základě statistických zpráv vyčíslil pro rok 1874/1875 počet českých studentů na německých středních školách na 25,4 %, na českých školách bylo jen 0,7 % nečeských žáků. Celkem studovalo na středních školách v Praze 37,4 % Němců a 61,7 % Čechů. PEŠEK (1994: 60).

⁸⁰ ŘEZNÍČKOVÁ (2007: 102–105 a 205).

používalo rakouské sčítání lidu, abych mohla využít jejích výsledků. V případě reálné větve počet pracujících v zemědělství, těch vedených v souhrnné kategorii úřednictvo a skupině řemesel a průmyslu ukázal téměř shodné procentní údaje, tedy čtvrtinu všech rodičů, poslední větší skupinou jsou lidé živící se obchodem a dopravou, ti tvořili asi 14 procent. Mezi ostatními byl jeden zvěrolékař, 5 umělců či 1 voják. Jindřichův Hradec vykazoval podobná čísla, jen otců úředníků bylo o trochu méně, více naopak pracujících v řemeslech a průmyslu. Rostoucí počet synů z učitelských rodin rozhodně neplatí u studentů na reálné větvi, je pravděpodobné, že učitelé neviděli budoucnost svých dětí na technikách, univerzity jim rozhodně byly bližší. Určovat sociální strukturu rodin na základě jednoho pramene považuji za zcela zavádějící, a proto se k velmi obecným konstatováním uchýlím na základě počtu studentů, kteří byli na městské střední škole osvobozeni od školného. Ten vzrostl v letech 1873–1892 z 32,7 % na 61,1 %, v první polovině osmdesátých let neplatila školné polovina studentů, později jejich počet vystoupá na zmiňovaných 60 %. Interpretací těchto čísel s počty mimopražských studentů docházím k úvaze, že v počátečních letech na městskou střední školu posílaly své děti bohatší střední vrstvy z regionů, s nárůstem počtu škol pak tyto děti střídají děti především z rodin pražských a méně zámožných. Počáteční popularita nové městské školy také postupně klesá a stává se z ní běžná pražská střední škola s obvyklým počtem studentů ze sociálně slabších rodin⁸¹. Komparace výsledků počtů osvobozených studentů od školného s dalšími středními školami ukazuje, že pražské školy obecně navštěvují žáci z bohatších rodin, než tomu bylo na regionálních gymnáziích jako např. v Jindřichově Hradci.⁸² České střední školy tak skutečně byly základní cestou, jakou se vydávali chlapci ze sociálně slabších vrstev společnosti, aby zvýšili svůj

⁸¹ Na Akademickém gymnáziu v Praze je ve sledovaném časovém období osvobozeno mezi 50–60 %, viz ŘEZŇÍČKOVÁ (2007: 201).

⁸² Tamtéž.

sociální status. Tento zřejmý jev se stal i jedním z důvodů, proč ve snaze koncepčně napravit problém s rozrůstající se vrstvou inteligence zazněl z úst ministra Gautsche i sociálně elitářský argument⁸³, že je nutné zamezit těmto vrstvám přístup ke středoškolskému vzdělání. Zatímco absolventi reálek nacházeli poměrně dobře uplatnění v soukromém sektoru, u gymnazistů tomu tak nebylo. Čeští studenti také více než němečtí usilovali o státní službu, ve které už ale nebylo místo.

Chudí studenti

Studenti málo hmotně zabezpečené se museli při svém studiu potýkat s celou řadou problémů, mnohdy své působení ve školních lavicích přerušili, aby si zajistili živobytí, nebo je předčasně ukončili. Osvobození od školného mohli dosáhnout, pokud doložili svoji špatnou životní situaci, na oplátku ale museli být vzornými studenty se skvělými výsledky a bez prohřešků proti disciplinárnímu řádu. Pro hrazení ostatních nákladů a zejména jídla se během let konstitovala poměrně široká podpurná síť. Péči o chudé studenty zajišťovali od počátku existence městského reálného gymnázia městští mecenáši a Spolek pro podporování chudých žáků na středních školách pražských, s rostoucím počtem studentů přestaly ale podpory stačit, a proto byl z iniciativy ředitele Zeleného zřízen podpurný spolek v rámci ústavu, jehož hospodaření se pak stalo součástí každoroční výroční zprávy o stavu školy. Slavnostní založení proběhlo v Jungmannově výročním roce, nepřekvapivě se proto jmenoval Jungmannovo nadání. Kvůli nutnosti vyřízení všech formalit, zejména stanov a jejich oficiálního schválení, a vytvoření sítě podporovatelů trvalo další dva roky, než spolek začal skutečně podporovat studenty. Peníze mezi sebou vybírali nejen studenti a pedagogové, ale zapojili se i místní. Malostranská záložna při založení věnovala 500 zlatých, přispíval také místní lékárník B. Fragner, který spolku předsedal v letech 1879–1886, nebo malostranský lékař dr. Jan Krčma, jenž zdarma léčil studenty školy

⁸³ Viz VELEK (2003: 593).

a na nadání pamatoval i ve své závěti. Většinu přispěvatelů, jejichž počet se pohyboval kolem dvaceti, ale tvořili profesori reálného gymnázia. Peníze byly určeny především na zakoupení obědů, které předtím sponzorovalo pražské měšťanstvo nebo nejmenovaní dobrodinci, za menší část se nakupovaly knihy, v ojedinělých případech studenti dostávali určitý obnos v hotovosti. V roce 1879 byly místodržitelstvím schváleny nové stanovy a spolek na podporu studentů se stal veřejným. I nadále vydával spolek nejvíce peněz na nákup obědů, které byly pro mnoho studentů jediným denním jídlem. Ročně se jejich počet pohyboval mezi dvěma až třemi tisíci.

Jungmannovo nadání a jemu podobné spolky svoji činnost zaměřovaly na konkrétní typ pomoci prospěšný velké skupině studentů. Vedle nich ale fungovaly nadace, které svoji činnost směřovaly trochu jinak. Jedním z takových typů byly nadace soukromé. Svým původem mohly být šlechtické (nejznámější je asi Strakova), městské (např. Jičínská či Kutnohorská), nebo osobní a zaměřovaly se na konkrétního jedince splňujícího její podmínky (zchudlý šlechtic, rodák města, výborný nebo jinak nadaný student atd.). Takováto stipendia dostala každoročně asi dvacítku žáků reálného gymnázia, mnohá z nich byla víceletá a pokryla třeba celé studium ve vyšším oddělení. Ročně přinášely studentům mezi 80–150 zlatých, nejštedřejším (ovšem víceletým) byl příspěvek nadace hraběte Straky (500 zlatých), který zdaleka převyšoval všechny ostatní.

Každoročně mezi sebou studenti obou malostranských středních škol pořádali sbírku pro Krombholzovo nadání. Příspěvky z něj byly určeny veřejným studentům, kteří potřebovali lékařskou péči ve všeobecné nemocnici (91 žáků), případně jim mohly být zaplaceny léky a ošetření (1 145 žáků), tři studenti reálného gymnázia také dostali brýle. Povinností školy bylo odvádět příspěvky akademickému

senátu a ten je potřebným vyplácel na žádost ředitele školy. Výnosy sbírek malostranských reálných gymnazistů se pohybovaly v desítkách zlatých.

Chudým žákům sloužila také speciální část knihovny, kde si mohli zapůjčit učebnice, na které přispívali členové městské rady i zastupitelstva. Rada také mezi žáky po doporučení ředitele rozdělovala zbylé výtisky obecních publikací a nakupovala psací potřeby. Od osmdesátých let byly populární i takzvané feriální osady, forma podpory pro studenty z chudých městských rodin, kterým se zajišťoval prázdninový pobyt na venkově, po roce 1892 žáci obou škol cestovali díky podporám nejen po vlastech českých, ale i do zahraničí.

Pro úplnost je třeba zdůraznit, že obdobnou nabídku podpor pro chudé studenty mělo i státní německé gymnázium na Malé Straně. Ústav byl také členem Krombholzova nadání, každoročně dostávalo více než třicet studentů příspěvky ze soukromých nadací, měšťanských, šlechtických (hrabě Straka), i městských (Jičínská). Tzv. Freitische byly obdobou polévkových nadací a studenti v jejich rámci získávali obědy. Podpora nemajetných studentů fungovala na všech středních školách podobně bez ohledu na vyučovací jazyk.

Co a proč si vybrat?

Školní rok býval zahájen na začátku října, končil společně s červencem. K zápisu musel nové děti doprovodit jeden z rodičů, nebo jeho zákonný zástupce, důležité bylo vysvědčení z hlavní školy a úspěšné složení přijímací zkoušky. Dítěti muselo být alespoň deset let, nejvíce studentů do prvního ročníku se ale hlásilo ve věku 12–13 let. Do rozhodovacího procesu rodičů, jakou školu má pro svého potomka vybrat, vstupovala celá řada faktorů. Zatímco u některých převládalo přesvědčení, že tradice školy zaručuje kvalitní výchovu a nově vzniklá instituce jim nenabízela dostatečné záruky, nacházíme i názory zcela opačné. Kupříkladu otec Karla Kramáře vybral pro svého syna malostranské reálné gymnázium kvůli jeho zřizovateli, hlavnímu městu

Praze. Škola tím v jeho očích získala nezávislost na státní moci, „což pro vysockou mentalitu mého otce bylo velmi vážné,“ vzpomínal po letech Kramář⁸⁴. Stejně důležitým důvodem byla možnost rozhodnout se po dvou letech pro jednu z větví, klasické gymnázium bylo v Jičíně, nebylo tedy nutné posílat potomka na školu až do Prahy. Prestižní české, ale státní Akademické gymnázium v jeho očích nebylo dostatečně nezávislé. U jiných byly důvody, proč studovat na malostranském reálném gymnáziu, mnohem prozaičtější. Kramářův spolužák Stanislav Práchenský byl synem z vážené české rodiny, jeho otec Josef Stanislav byl od šedesátých let členem pražské městské rady a staročeským poslancem v říšské radě. Josef Foerster se zase domníval, že školu na Malé Straně jeho rodiče vybrali, protože je s ní pojilo citové pouto. Oba se tam seznámili, po svatbě i nějakou dobu žili, sám Josef se tam narodil, a až poté se rodina přestěhovala⁸⁵. I když výše uvedení rodičové dali svého potomka na českou školu, podsouvat jim nechuť nebo dokonce nenávisť k německému školství rozhodně nemůžeme. Přistupovali ke vzdělání svých dětí racionálně a pragmaticky. Jak Kramář, tak Foerster strávili jeden rok na německé škole, aby se naučili jazyk. Ani jednomu se to nelíbilo. První se v Liberci cítil osamělý, druhý se bál ředitele soukromé školy Hausera.

Když rodiče vybrali pro svého potomka reálné gymnázium, neměli ještě vyhráno. Rozhodnutí o budoucnosti svého dítěte si zopakovali hned o dva roky později. V tom byla reálné gymnázia odlišná od jiných. Přestože pedagogové apelovali na to, aby byl při výběru gymnázia nebo reálky brán zřetel na dosavadní studijní výsledky a mentální dispozice dítěte, poslední slovo měli nakonec rodiče. A nebývala to lehká rozhodnutí. Spojené vyučování v prvních dvou ročnících žákům neposkytovalo dostatek vyučovacích hodin a předmětů na to, aby mohli odpovědně říci: chci být gymnazistou, vycházeli stejně jako rodiče z obecně známých rozdílů

⁸⁴ KRAMÁŘ ([s. d.]: 37).

⁸⁵ Památník (1926: 41).

mezi oběma typy studia. Foerster, tentokrát již na reálném gymnáziu ve Spálené ulici, redukoval svoje uvažování na filologickou otázku řečtina versus francouzština.

„Rozhodnouti musil ovšem tatínek. A tomu dostalo se rady starého barona Ringhoffra, jehož byl tehdy učitelem, abych se věnoval studiu technickému. Chemie rozvíjela se úžasně rychle, a kdybych se stal inženýrem, kynulo mně ihned dobré místo v rozsáhlých závodech baronových.“⁸⁶ Gymnaziální směr si naopak vybral Kramář, tou dobou už prý přesvědčený, že chce být politikem. Otec ho od toho zrazoval, byl stavitelem a plánoval synovi jinou kariéru. „Chtěl ze mne mít strojníka a těšil se na to, že mne pošle do Švýcar na techniku a postaví mně zpočátku třeba menší továrnu na stroje“⁸⁷ Rodičovská doporučení měla hlavní váhu, i pedagogové se snažili pomoci směřovat své studenty a doporučovat technickou větev i přes nepřízeň vnějších okolností. Po krachu vídeňské burzy v roce 1873 je od školního roku 1875/1876 zřejmý pokles zájemců o reálné vzdělání, rostou počty žáků, kteří si vybírají gymnazijní větev. Zatímco v sedmdesátých letech jsou počty maturantů obou větví víceméně vyrovnané, v následujícím desetiletí se poměr radikálně mění a tento trend je trvalý po celá osmdesátá léta. Nový zájem o reálná studia podnítila v devadesátých letech až jubilejní hospodářská výstava konaná v roce 1891⁸⁸.

Vztahové záležitosti

Léta prožitá ve školních lavicích jsou dobou, na kterou si každý z nás odnesl nějaké vzpomínky. Na učitele, ty skvělé i ty neoblíbené, na přátelství a jejich rozpady, paměť uchovává veselé příhody, malá hrdinství i velká vítězství. Nejinak tomu bylo i před sto padesáti lety.

Josef Foerster rád a obsírně vzpomínal na svého spolužáka z primy malostranského reálného gymnázia Pavla Nebeského. Hudebně zaměřené dítě uvedla

⁸⁶ FOERSTER (1929: 100).

⁸⁷ KRAMÁŘ ([s. d.] : 39).

⁸⁸ Příloha IV.

rodina básníka Václava Bolemíra Nebeského do světa divadla. Každou neděli se u nich hrávalo loutkové divadlo, nikoliv dětské, ale klasický repertoár. Společně strávený čas vytvářel dlouholetá až celoživotní přátelství. Nejednalo se pouze o solidaritu, či pomoc, často skloňovaným slovem byla láska⁸⁹. Pojímaná nikoliv fyzicky, ale duševně, přítel, stejně tak i vlast, národ, nebo místo narození se stávali objekty, kterým byly projevovány sympatie a vřelé city, mladí muži byli ochotni za ně obrazně řečeno položit svůj vlastní život. Dnešnímu čtenáři se mohou zdát takové proudy emocí příliš silné a vypjaté a přinejmenším zvláštní, uvědomí-li si, že se jedná o sdělení muže muži. Ve druhé polovině devatenáctého století však nebylo ničím neobvyklým. Opravdový přítel, jeho podpora, pomoc a láska byly vnímány jako vysoce ceněná hodnota, kterou je třeba opatrovat a chránit. Rozloučení proto bývala těžká. „Tak jsem se na to těšil, s takovou touhou jsem spěl drahým v náručí, a přece, když líbal jsem naposled drahého Stanislava, cítil jsem, že mně kus srdce zůstalo u něho. A jest to snad s podivem? Může se tomu někdo diviti? Byli jsme jedna mysl, jeden duch, tak k sobě připoutáni mocnou páskou šlechetných ideí, jak málokdy snad dva přátelé. [...] Jedna jsoucna myšlenka, jeden majíce ideál, tiskli jsme si ruce, a tu zdálo se mně, že srdce naše se víc a více k sobě blíží, až klesají si v dlouhé objetí.“⁹⁰ To si zapsal po návratu k rodičům čerstvý maturant Kramář. Opěvovaným přítelem byl již zmiňovaný Stanislav Práchenský, pozdější pražský advokát a radní. Podobnými důvěrnými pocity byl zmítán i Karáskův hrdina Viktorka. „Miloval jej, ale zároveň se ho bál jako ďábla. Toužil, aby se na něj Jarolím usmál. Ale klopal oči, když jej pohled Jarolímův spaloval. Nepozorovaně, když mluvil Jarolím k Viktorkovi něco hodně kacírského a smělého, podíval se Viktorka odvázně na jeho vysoké čelo, pod nímž se hromadily temné myšlenky jako kukly se zavínuvších nočních motýlů. Ale vzápětí jej

⁸⁹ O školních přátelstvích a jejich formách asi nejobširněji NOVOTNÁ (1999), případně NOVOTNÁ (2000: 177–182).

⁹⁰ Podle SÍS (1936: 15).

stihl blesk z očí Juřenových, nad nimž se kreslilo jeho srostlé obočí jako rozpjatá křídla dravce. Viktorka klesl přemožen zase do své slabosti a do svého mlčení...“⁹¹ Předobrazem přítele Jarolíma Juřena byl zřejmě o dva roky starší Arnošt Procházka, kterého Karásek v době studií obdivoval pro jeho rozhled a znalost francouzské literatury. Jejich odlišnost charakterizoval Karásek ve svých vzpomínkách: „Já byl entuziast, on skeptik. Já lyrik, on kritik. Já romantik, on naturalista.“⁹² Přátelství ale vydrželo i po studiích a oba, ač se jejich další studijní cesty rozešly, se stali vůdčími osobnostmi české dekadence, když spolu několik let po maturitě založili nový literárněkritický časopis *Moderní revue*.

Přátelství se nenavazovala jenom ve škamnách. Spřízněnou duší byl mladému Josefu Karáskovi během studia na reálném gymnáziu Otakar Paroubek, profesor češtiny, který svého žáka podporoval v jeho básnické tvorbě. Karáskovým objevitelem byl ale jiný češtinář, Josef Říha, otiskující své básně ve Zlaté Praze. S Paroubkem mladého muže ale pojilo větší pouto. Josef ho navštěvoval v jeho bytě, mohl využívat profesorovy knihovny a právě její studium považoval za základ svého literárněkritického směřování. Profesorův zájem o české moderní autory té doby a jejich tvorbu se staly tématem Karáskových hádek s Arnoštem Procházkou. Arnoštův nesmlouvavý postoj k české literatuře (Paroubka pro jeho preference nazval literárně zaostalým) a zejména dílo Vrchlického dovedlo oba spolužáky, kteří se seznámili v tercii poté, co Arnošta vyloučili z německého malostranského gymnázia, k názorovým střetům.

Úkolem pedagoga bylo vychovávat mládež a vést ji k ideálům dobra, krásna, vzdělanosti a mravnosti, čtyřem pilířům, které byly vysoce ctěny a skloňovány při každé vhodné příležitosti. Kromě vznešených cílů tu však byly i záležitosti každodenní. K povinnostem pedagogů patřila péče o školní kabinety, podle svých

⁹¹ KARÁSEK ZE LVOVIC (1977: 227).

⁹² KARÁSEK ZE LVOVIC (1994: 19).

oborů se stávali kustody sbírek. Učitel vstupoval do života dítěte jako vnější autorita nepatřící do úzkého kruhu rodiny, příbuzných, známých a sousedů. Na rozdíl od lékaře, se kterým se děti také potkávaly, se však jednalo o déletrvající a nesporně vlivný vztah.

Škola byla nejen místem, kde studenti získávali nové znalosti a učili se rozumět světu, interakce směřovala i opačným směrem. Profesoři požívali své autority jen potud, pokud aktuálně reagovali a orientovali se v soudobém dění, tento typ učitele byl spíše výjimečný. Josef Zubatý oceňuje prvního ředitele reálného gymnázia Václava Zeleného a jeho výklad a vedení hodiny proto, že hodiny dějepisu nebyly pouhým memorováním dat a událostí z učebnic, jak to bylo běžné. „Jeho výklady nikdy nebyly parafrází školní knihy: byly to skutečně samostatné, promyšlené a stupni žákovu přizpůsobené přednášky muže, jehož každé slovo svědčilo, že mluví o věcech, jež svým duchem dávno pronikl. Z každé věty se ozýval muž hlubokého vzdělání ne jen odborně historického, muž, který světovým rozhledem a smyslem pro krásu a ušlechtilost stojí vysoko nad obyčejným prostředím.“⁹³ Podobně Zeleného řečnické umění miloval i Kramář a další studenti. V paměti studentům obvykle utkvěly výrazné osobní vlastnosti pedagoga, jejich národní smýšlení, případně nějaká humorná událost s nimi spojená, odborné kvality zůstávají vždycky stranou.

Oblíbení a milovaní nemohli být samozřejmě všichni učitelé. Jeden z nich však v neoblíbenosti až zarážející vede a mezi vzpomínkami jsem nenašla ani jedinou vůči němu neutrální, nebo dokonce jej příznivě hodnotící. I když sekularizace školy již dávno proběhla, udržují si katechetové v rámci školy silnou pozici. Oni jsou těmi, kteří dohlíží na zbožnost a dobré mravy studentů, dbají na dodržování nejrůznějších státních a nábožensky motivovaných svátků a výročí, jsou mezi členy učitelského sboru obvykle nejloajálnějšími k panovnickému majestátu.

⁹³ Památník (1926: 18).

Domnívám se, že právě poslední bod společně s individuálními osobnostními rysy byly důvodem, proč byl katecheta Drozd vnímán studenty školy jako nejméně populární pedagog. Pokud se pamětníci o jeho osobě zmiňují, jde o nějaký konflikt v rovině národní, nebo kritizují jeho vyučovací metody.

Zorný úhel učitelů bývá při vzpomínání řídčeji zastoupen. Je to jednak přirozeným životním koloběhem, učitelé bývají starší a umírají dříve než žáci, jednak tím, že v učebně stojí tváří v tvář kolektivu, zatímco student se plně koncentruje pouze na jednu osobu. Těžké profesní začátky nebo výjimečně nadaní žáci jsou hlavními tématy vzpomínek pedagogů. Profesor Holas, který na škole působil nepřetržitě 32 let, byl při svém nástupu v roce 1880 příjemně šokován, když ho studenti přijali s otevřenou náručí a všichni do jednoho mu tykali. Sokolové jsou přece bratři.⁹⁴ Úspěšně se o místo v profesorském sboru na malostranském gymnáziu ucházel také J. B. Foerster. V roce 1885 se stal novým učitelem zpěvu a čekala ho, jak také jinak, řada těžkostí. Chyběly osnovy, zpěvníky i učební materiály, jeho hodiny navštěvovaly všechny ročníky od primy až po oktávu. Cestu ke svým studentům ale našel. A to i poté, co už jako začínající komponista strávil odpoledne popíjením šampaňského s jednou operní divou a jejími sestrami.⁹⁵

Učitelé vstupovali nejen do životů svých žáků a místních obyvatel, mají vliv na organizaci a fungování mnoha veřejných subjektů. Profesori gymnázia se aktivně podílejí na založení a činnosti Malostranské besedy, spoluzakládají Malostranskou záložnu, někteří jsou poslanci zemského sněmu a členy městské rady, aktivně se účastní spolkového a vědeckého života. Jejich činnost má i rovinu odbornou, publikovali, psali učebnice, zapáleně propagovali své obory, byli v prestižních institucích a sdruženích (Královská česká společnost nauk, Svatobor, Učitelská jednota Budeč, Komise pro opravu zákonů). Ve vzpomínkách je tento vnější svět

⁹⁴ Památník (1926: 35–36).

⁹⁵ FOERSTER (1932: 75–78).

studentům pouze kulisou, hlavní dějství se odehrává ve školních zdech, kolektivech, akcích. Tou závěrečnou, maturitní, si prošla velká část z nich.

Konec

Největší událostí celých osmi let se stalo závěrečné dovršení dospělosti, tedy maturita. Karel Kramář si v tomto zlomovém období vedl deník, ze kterého se dozvídáme jeho bezprostřední rozpoložení v posledních dnech před těmi slavnými. Protože studenti zkoušku skládali ze všech vyučovaných předmětů včetně náboženství (od něj byli osvobozeni pouze privatisté), bylo její konání zpravidla rozloženo do několika dnů. Písemná část z matematiky, českého a německého jazyka a písemných překladů latinského a řeckého textu se Kramáře týkala ještě celá. Byl výborným studentem a těm mohl předseda maturitní komise v osmdesátých letech odpustit zkoušku z jednoho jazyka, případně abiturienti nemuseli být zkoušeni z dějepisu a fyziky, pokud se na jejich pololetních vysvědčeních objevovaly dobré známky. Deníkové záznamy premianta Kramáře byly plné nadšení a očekávání budoucnosti, která se před ním rýsovala pouze v přívětivých barvách. Na rozdíl od mnoha spolužáků pramenil jeho optimismus nejen z mladických ideálů, ale i z bezpečného hmotného zajištění, které mu poskytovala rodina. Příliš ho proto ani nebolela zákonná z mravů, kterou mu dal katecheta Drozd na poslední vysvědčení. Vyjímala se tam vedle samých výborných, na což byl ovšem po dlouholetých konfliktech právě s katechetou zvyklý. I maturitu zvládl s vyznamenáním, horké chvíle ale připravil svým pedagogům. Důvodem bylo jeho zpracování německé písemné maturitní práce, ve které „místo aby velebil dynastii a vychvaloval rakousko-uherskou armádu, podal vypracování takové, že profesorský sbor měl pak co činiti, aby to pro abiturienta nemělo zlých následků.“⁹⁶ Zemského inspektora samozřejmě

⁹⁶ Vzpomínky Kramářova spolužáka a přítele Vojtěcha Kebrleho, citováno podle NOVÁ (2000: 65).

nepotěšilo, když se dozvěděl, že podle maturantova názoru neexistuje nic, co by spojovalo a drželo mnohonárodnostní Rakousko-Uhersko pohromadě.

Maturitou obvykle začínala nová životní etapa, končil věk ideálů, jak ho nazval Kramář. „Dokonáno! Osmiletý pobyt na gymnaziu ukončen. Ze života podřízeného, plného sebezapírání, útrap, vtipů i veselosti vstupuji v život svobodný, však plný namáhání, zápasů za všelijakou existenci, práce neochablé.“⁹⁷ Mladí muži doufali, že nepodlehnu nástrahám života a projevovali odhodlání dobýt svět. Nebo se alespoň udržet na vysokoškolských studiích, které znamenaly další několikaleté výdaje.

To ze svého života důvěrně znal Josef Karásek. Na maturitu i do budoucnosti hleděl, stejně jako mnoho dalších chudých studentů, spíš s obavami a strachem. „Jde beznadějně k maturitě. Ví již, že předsedou je pověstný inspektor, jenž dává propadnouti i nejlepším žákům a loni zdecimoval tak nemilosrdně maturanty na Akademickém gymnáziu, [...] A proto – jistě propadne... Cítil, náhle rozdvojení v duši. Poddával se zoufalé skleslosti, skoro si liboval v tom, že bude nešťasten, představoval si živě sebevraždu, bolest mamčinu. Ale zároveň se napřimoval, věděl, že neprovede ve skutečnosti to, nač myslí, že se vše nějak zase srovná, že se nezabije, že bude žít... [...] A jde to již rychle. Žák za žákem jde k tabuli jako na popraviště. Viktorka cítí, že se dovršuje osud.“⁹⁸ Dekadentní symboly, vyhrocené pocity marnosti a vnitřní stavy duše jsou jistě autorovým estetickým záměrem, předkládají ale další možný pohled na zkoušku dospělosti na malostranském reálném gymnáziu.

⁹⁷ Podle SÍŠ (1936: 15).

⁹⁸ KARÁSEK ZE LVOVIC (1977: 254–255).

Výstřední

(o ženách, přátelství a studiu)

„Ženská otázka“ je v soudobém historickém bádání tématem stále aktuálním. Prostor byl věnován nejen biografickým studiím o výrazných ženách 19. století, výzkumu jejich vzdělávacích aktivit, spolkové, osvětové a charitativní činnosti, do popředí se dostává i v rámci genderově orientovaných multidisciplinárních výzkumů. Po krátkodobých pokusech ve 40. letech 19. století začíná historie vyššího ženského vzdělání v Praze založením Vyšší dívčí školy v roce 1863⁹⁹, na začátku sedmdesátých let pak školou Ženského výrobního spolku českého. Vedle škol soukromých a klášterních se tak v nabídce objevily nové typy – školy zřizované spolky a obcemi. Dovršením snah o plné střední vzdělání žen bylo založení dívčího gymnázia Minerva v roce 1890 (do roku 1915 spolkového), síť dívčích vzdělávacích ústavů doplňovaly od sedmdesátých let prakticky zaměřené školy odborné (hospodyňské a průmyslové – takovou školou byla i ta Ženského výrobního spolku). Chtěla-li dívka před rokem 1890 dosáhnout srovnatelného vzdělání jako její bratři, musela se po úspěšné žádosti na ministerstvu vydat stejnou cestou jako oni.

Na začátku sedmdesátých let na malostranském reálném gymnáziu studovalo podle výročních zpráv průměrně 5 externích žáků. Dva se velmi výrazně odlišovali. Byly to totiž dívky. Do gymnaziálního světa ovládaného muži byl ženám vstup zakázán po celé 19. století, v žádném případě se s nimi nepočítalo jako s možnými studijními kolegyněmi a dá se tedy předpokládat, že jejich přítomnost by vzbudila pozornost. Nepodařilo se mi ale najít žádný doklad toho, že by některého ze studentů jejich studia a úspěchy zajímaly (v pozitivním či negativním smyslu). V instituci zřejmě žádný rozruch nezpůsobily, do kontaktu s ostatními studenty se

⁹⁹ Více BAHENSKÁ (2005).

pravděpodobně vůbec nedostaly. Podobně neutrálně ke studentkám přistupuje vedení gymnázia. Václav Zelený se ve výročních materiálech ani jednou nezminí, že na ústavu skládají zkoušky dívky, v seznamu maturantů roku 1874 se jméno Bohuslava Kecková objeví v kolonce externisté. Jisté výhody se jí přece jen dostane, je v seznamu zapsána první, přestože na toto místo by měl v obvyklém abecedním pořádku nárok student Jan Hromádko. O Anně Bayerové ve výročních materiálech zmínka není, na ústavu skládala zkoušky do kvinty, pak přešla na Akademické gymnázium. Do budovy školy chodily dívky jen aby složily příslušné zkoušky. Soukromé vyučování přinášelo svá specifika a účastnila se ho malá část studentů, obvyklé bylo v případě synů ze šlechtických rodin, nebo studentů, kteří měli nějaké zdravotní problémy. Kromě privátního studia bylo možné studovat také externě. Externisté nemuseli skládat přijímací zkoušku, stejně tak nemuseli každé pololetí chodit do školy skládat zkoušky, aby mohli dostat každoroční vysvědčení. Výhodou externího studia byla také možnost studium zkrátit, záleželo jen na studentovi, resp. studentce a jeho / jejích vědomostech. Někteří studenti na veřejné střední škole skládali pouze maturitu, kterou potřebovali pro vstup na vysokou školu. Studenti se připravovali doma sami, nebo za pomoci svých učitelů, bylo doporučováno mít minimálně tři – filologa, přírodovědce a matematika. Příklad Anny Bayerové ukazuje, že vedle učitelů a knih mohli pomoci i přátelé, od nichž si studenti půjčovali poznámky a studijní materiály (Anna zejména od manžela S. Podlipské).

Bohuslava Kecková

Zatímco Anna Bayerová se stala zářící hvězdou a hojně zmiňovaným příkladem toho, jakých úspěchů mohou ženy dosáhnout, jdou-li cestami nevyšlapanými, o životních osudech Bohuslavy Keckové se dozvídáme velmi málo a často jí bývá pouze přiznáno prvenství v dosažení akademického titulu, případně místo lékařky v Mostaru.

Bohuslava Kecková se narodila v roce 1854 v Bukoli u Kralup jako dcera majitele

vápencových lomů v Braníku a vnučka vrchního inženýra u knížete Lobkovic ve Veltrusích. Zejména otec pocházející se smíšeného česko-německého manželství se aktivně podílel na vlasteneckém životě v Praze, kam se rodina přestěhovala a kde Bohumila jako externistka v červenci 1874 maturovala na malostranském reálném gymnáziu. V říjnu 1874 odjela společně s otcem do švýcarského Curychu, kde se zapsala na univerzitu. Dá se předpokládat, že hmotné zázemí její rodiny jí umožnilo bezproblémová univerzitní léta a ze strany rodiny se jejímu studiu dostalo nejen podpory, ale i uznání. V rodině se zřejmě na ekonomicky nezávislé ženy nepohlíželo nijak kriticky, Bohuslavina starší sestra zůstala neprovdaná a pracovala jako poštmistrová. Rodina ji zřejmě podporovala i v době jejích studií ve Vídni, kde absolvovala kurz porodní asistentky poté, co nenašla uplatnění jako lékařka.

Anna Bayerová a její gymnaziální studia

Anna Bayerová byla o rok starší a pocházela z malé vesnice Vojtěchov u Mělníka, kde její otec vlastnil mlýn a hospodářství. V roce 1868 zahájila Anna studium na Vyšší dívčí škole v Praze. Právě zde se začala aktivně zajímat o „ženskou otázku“ a vytvořila si okruh svých důvěrných přítelkyň. Patřila zřejmě mezi členky Děvínu, který pro sebe a své nejuvědomější spolužačky založily Anna Lauermannová a Marie Červinková-Riegrová a jehož náplní se místo radikálního „Nepřátelství všem mužům!“ stalo „vzdělání, podpora osiřelých dívek a uvědomění ženského pohlaví vůbec.“¹⁰⁰ Dívčí spolek neměl ale dlouhého trvání. „Opustily jsme dívčí školu. Vyrůstaly jsme v slečinky,“ napsala stručně a výstižně Lauermannová ve svých vzpomínkách na mládí. Studium na škole bylo poměrně nákladné a tomu odpovídala i sociální struktura žaček. Navštěvovaly ji dívky z dobrých rodin, které neměly problém zajistit svým dcerám dostatečně vysoké věno a s ním i bezpečnou a

¹⁰⁰ O činnosti spolku, jeho aktivitách více ve vzpomínkách A. Lauermannové-Mikschové vydaných pod názvem Lidé minulých dob: kniha lidských a básnických osudů (LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, 1941: 16–18).

zajištěnou existenci v manželství. To se odráželo i v struktuře vyučovaných předmětů – vedle jazyků, nauky o domácím hospodářství, zpěvu a kreslení žáčky získaly vědomosti ze zeměpisu a dějepisu a praktické dovednosti v ručních pracích. Pokud se neprovdaly a musely být ekonomicky nezávislé, pak zpravidla byly soukromými učitelkami, pro což dlouho nepotřebovaly žádnou odbornou kvalifikaci. Praktičtější zaměřené vzdělání pro chudé dívky, případně vdovy, nabízely spíše nejrůznější průmyslové, obchodní či hospodyňské školy dynamicky se rozšiřující až v osmdesátých letech.

Přátelství se spolužačkami, jejichž rodiny patřily ke středním a vyšším společenským vrstvám pražské české společnosti, umožnilo Anně, stejně jako všem podobně smýšlejícím mladým ženám, stát se členkou Amerického klubu dam založeného v roce 1865. V domě U Halánků měla příležitost setkávat se se zajímavými ženami soudobé Prahy, účastnila se přednášek a i po svém odjezdu z Prahy zůstávala v kontaktu s rodinou Náprstkovou. Každý týden jí posílali do Švýcarska české noviny, stejným směrem putovaly i balíčky knih, dostávala pravidelné zprávy o činnosti Klubu, Josefa jí posílala i ryze aktuální informace, sňatky jejich známých počínaje a problémy s kremací, kterou její muž ustanovil jako vyžadovanou formu pohřbu ve své závěti, konče. Anna na oplátku píše o poměrech v Curychu, kde navštěvuje české krajany, všímá si tamějších dívčích škol a „směrů ženských“, informuje o navštívených přednáškách či inspirativních podnětech (v roce 1876 např. o zvyku bohatých rodin brát si chudé děti z města o prázdninách na venkov¹⁰¹), píše o Ženském výrobním spolku do Züricher Zeitung.

Délka a kvalita studia dívek narážela především na finanční možnosti a podporu ze strany rodičů. Přestože rodiče nebyly Anniným odchodem do Prahy příliš nadšeni už v roce 1868, začala se za otcovy finanční podpory v roce 1872

¹⁰¹ Bayerová Náprstkové z 28. 6. 1876, PNP, LA, fond Vojta Náprstek.

připravovat na zkoušky na gymnáziu. Ani autorka první biografie Anny Bayerové lékařka Anna Honzáková však nedokázala zjistit, jaké pohnutky ji k tomu vedly. Gymnaziální studia byla možná už od začátku hlavním záměrem Annina odjezdu do Prahy, jako pravděpodobnější se však jeví možnost, že odhodlání vystudovat gymnázium bylo podníceno některými osobami, se kterými se Anna v Praze stýkala (zejména lidmi kolem S. Podlipské a V. Náprstka) a které nadanou dívku podporovaly. Když chtěla Anna studovat na Vyšší dívčí škole, jejím největším přímluvcem byl tajemník mělnického okresního zastupitelstva E. Vinkler (rodina žila ve Vojtěchově u Mělníka), v případě gymnazijních studií měla na své straně podstatně širší okruh lidí. Annina přání a touha po vzdělání bolestně ovlivňují především její vztah s rodiči. Zejména matka viděla budoucí život své dcery zcela jinak, neuposlechnutí žádosti o návrat domů a její závažné zdravotní problémy jejich vzájemné nepochopení a odcizení ještě prohloubily. Matka byla zastánkyní tradičního modelu jasně vymezených úkolů a povinností ženy, obdobný byl její postoj k dceřiněmu vzdělání. Škola, která by jí poskytla dostatečnou kvalifikaci být dobrou hospodyní a matkou, by matčíným představám o prospěchu vzdělání vyhovovala, náročnost (mentální i finanční) studia, které si Anna vybrala, a její neochota ho zanechat bylo matkou interpretováno jako nevděk a neúcta. Závazky a povinnosti vůči rodičům se tak mísily s touhou nezasvětit svůj život péči o muže a rodinu, s touhou práva na seberealizaci. Pravdou ale je, že ještě v 70. letech odporovala žena, která si budovala vlastní nezávislou existenci, dobovým stereotypům a konvencím. Dopad emancipačního hnutí a jeho sociální základna byly poměrně slabé. „Emancipistky“ se sdružovaly především v Praze kolem výrazné osobnosti Vojty Náprstka a Amerického klubu dam, v regionech pak nacházíme především dobročinné a podpůrné či od konce 60. let dívčí pěvecké spolky¹⁰². V mnohých z nich

¹⁰² Srov. HORSKÁ (1999: 67–74).

byl prvek ženské emancipace pouze vedlejším produktem činnosti, v centru snah stály skutečné charitativní aktivity nebo demonstrace českého národního vlastenectví. Myšlenky ženského hnutí se rychleji a efektivněji šíří v souvislosti s rozvojem české žurnalistiky, doba modernizace se postupně projevuje i v rodinných strukturách. Jak dokazuje korespondence Bayerové, i v úzkých prožensky smýšlejících pražských kruzích bylo málo prostoru pro ty „radikální“. Anna Lauermannová si po jednom z Anniných odjezdů do Švýcarska na začátku roku 1880 povzdechne: „Od té doby, co jste Vy opustila Prahu, stýská se mi nesmírně po tom ženském trucu, mám se samými tak cholubičímí povahami vstyk, obávám se, že se sama stanu vrkavou holubičkou.“¹⁰³ Bayerová musela zápasit s obtížemi ve vlastní rodině, největšího pochopení se jí dostalo překvapivě ze strany otce, kterého dokázala svými výsledky přesvědčit. Sestra a zejména matka byly v otázce jejich studií výrazně méně shovívavé. Přesvědčovaly ji, aby dalšího vzdělávání zanechala, našla si jiné zaměstnání a vrátila se domů. „Ta naše Andula se mi začíná moc líbit,“¹⁰⁴ řekl otec, když ho dcera informovala o výsledcích zkoušek, které úspěšně vykonala za pouhé dva roky. Investice do vzdělání dcery byla v soudobé společnosti stále něčím neobvyklým a nejistým. Anna s tím bude konfrontována i během svého studia na univerzitách ve Švýcarsku, jednou se např. zaslání peněz na studia opozdí kvůli tomu, že její rodiče využijí lákavou nabídku koupě pozemku. Argumenty, že v případě mužského potomka by Bayerovi přistupovali k jeho studijním nárokům odpovědněji, se mýjely účinkem.

Omezený přísun peněz překonala Anna díky svým pražským přátelům a podporovatelům, útěchou a duchovní podporou jsou jí v dobách mezi jednotlivými zkouškami, boji se zkoušejícími i ministerstvem právě oni. Velmi přátelského přijetí

¹⁰³ Lauermannová-Mikschová Anna Bayerové, 11. 1. 1880, PNP, LA, fond Anna Bayerová, korespondence přijatá.

¹⁰⁴ Citováno podle HONZÁKOVÁ (1937: 11).

se jí dostalo v rodině o dvacet let starší Sofie Podlipské. Ta se stává její rádkyní v praktických otázkách života i důvěrníci nabízející naději i podporu, ale i vskutku originální lék zahánějící chmury: Bolzana. „Víru, víru, víru musíš mít. Důvěřuješ-li mně, má Aninko, důvěry Sobě. Zdá-li se Ti, žes nyní v koncích věř, že s toho vyvázneš a že Ti naděje navrátí. Co pak se stalo? Nenalezáš vhodného učitele? To je všecko. A to by tě zdrtilo? Nenalezaš-li ho dnes, můžeš ho předce nalezti zítra? Jaká to pošetilost mít vše za ztraceno. Myslíš, že nemáš dosti prostředků peněžitých. A to má býti neštěstím? Kde je pevnost srdce Tvého? Měj víru a naději. Pamatuj na Ježíšův zázrak s chlebem a rybami, kterými podělil zástup posluchačstva ačkoli toho bylo málo. Rozuměj tomu! Měj trpělivost, ona přináší zkušeni, zkušeni naději, naděje nikdy nezahanbuje. Upokoj se, čti něco pěkného posilujícího. Nechtěla bys Bolzana? Přijď si proň. Budeme hledat, přemýšlet. Proň nepřicházíš ke mně, když Jsi málomyslná? Snad již ani mně nedůvěřuješ? Vzchop se, Aninko, a nemůžeš-li, dej se podporovat. Očekávám Tvou návštěvu. Kdybys mohla přijít zítra k večeru byl by mi to milé. Tvá S. P.“¹⁰⁵ Příznivé ovzduší domácnosti, laskavost i podpora Podlipské nemělo ale jedinou adresátku. Do jejího domu docházela Anna i se svou spolužačkou Julií Kurkovou, jejíž studia ukončilo její úmrtí. Těživou finanční situaci vyřešila pomocí přátel. Matylda Pešková jí umožnila vyučovat na svém ústavu, Anna dávala kondice, skromné příspěvky i nadále dostávala od rodičů. Kromě nich hrála v životě mladé Anny významnou roli i další významná žena.

Na dálku ji z Plzně podporovala Eliška Krásnohorská. Jejich dlouholeté přátelství začalo po ukončení vyšší dívčí školy a velmi produktivně pokračovalo v dalších desetiletích. Krásnohorská mladší Bayerovou nadšeně podporovala v jejích plánech, Bayerová už během svých studií ve Švýcarsku posílá příspěvky do Ženských listů, později se aktivně zapojuje do úsilí o zřízení dívčího gymnázia, publikuje řadu

¹⁰⁵ Podlipská Bayerové, nedatováno, před 1873, PNP, LA, fond Anna Bayerová, korespondence přijatá.

odborných a naučných článků z oblasti lékařství a zdravotnictví. Bohumila Kecková se do ženského spolkového života a emancipačních snah zapojila až během 80. let, kdy v Praze působila jako porodní asistentka. Anna Bayerová už v té době dávno věděla, že „spolková schůze je lepší než kávová společnost“, jak jí jednou napsala Sofie Podlipská¹⁰⁶, a stávala se uznávanou a známou osobností. Starší Krásnohorská byla Annou nadšená, obdivovala její úsilí a odhodlání. Přestože byly zpočátku především v korespondenčním styku, uvědomovala si jejich vzájemnou podobnost. V mládí sdílela stejné pocity, které jsou v době rodičů se přátelství s Bayerovou podrobeny kritickému zhodnocení. Svoje „zápasy“ mezi „oprávněnou snahou po samostatnosti“ a vědomím tradičního naplnění role ženy jako dcery, sestry a matky nepovažuje za zcela úspěšné, Anna se jí zdála být odhodlanější a rozhodnější než ona sama v mládí. „A dovoluji mi, bych Vám vyslovila nelíčeně, jak velkou, čistou radostí jest mi poznání, že Vy jste jednou z oněch vzácných povah, kterých hledám a miluji. Příroda Vás obdařila nadáním u ženštin po věky zanedbávaným; Vy jste dar ten pocítila a poznala, i odhodlavši se že jej přes odpor zvyku a předsudku společenského vypěstujete, dala jste se zmužile cestou, již devadesát ze sta Vašich součastníků bude nazývati výstřední.“¹⁰⁷ V letech gymnazijních studií nebyla cesta k vysněnému cíli přímočará. Odhodlání stát se lékařkou zůstávalo¹⁰⁸, bylo ale různě pozměňováno a doplňováno. Starší a zkušenější přítelkyně hrály v Anniných rozhodnutích aktivní roli. V březnu roku 1874 tak např. Krásnohorská Anně radí, aby upustila od svého nápadu dokončit studia v Rusku, kde by mohla dělat společnicí nějaké dámě, cestovala by a poznala tamější „zajímavý“ život. I když tyto plány nejsou zatím příliš

¹⁰⁶ Podlipská Bayerové z 11. 8. 1872, PNP, LA, fond Anna Bayerová, korespondence přijatá.

¹⁰⁷ Krásnohorská Bayerové z 13. 6. 1873, PNP, LA, fond Anna Bayerová, korespondence přijatá.

¹⁰⁸ Povolání lékařky a učitelky patřila v celoevropském měřítku k nejčastějším profesím vzdělaných žen a do značné míry odrážela tradiční obraz ženy jako starostlivé vychovatelky a ošetřovatelky. Vliv na Annin výběr měla pravděpodobně rodinná situace, oba její sourozenci podleli tuberkulóze.

aktuální, považovala Eliška pražská (byť problematická) studia za důležitější a přednější, cestování, které bylo také jejím mladickým snem, by podle jejího názoru oddalovalo konečný cíl.

Generační výměna s sebou přinášela nové pohledy na ženskou otázku. Původní charitativní, spolková a pronárodní veřejná činnost vedou postupně k otevřeně formulovaným požadavkům rovnoprávnosti ženy nejen v rovině profesionální, ale i politické¹⁰⁹. Původní potřeba ženské výchovy podléhající národním zájmům je záhy přehodnocena ve svých sociálních a odborných důsledcích. Vysokoškolsky vzdělané ženy nejsou první generací, navazují na málo početnou skupinu žen, o kterou se mohly opřít, navázat na jejich činnost a úspěchy, čerpají z těch minulých nejen neocenitelné rady, ale dostává se jim i přátelství a „mateřské“ péče a podpory v „ženském trucu“, kterou nenacházejí ve vlastních rodinách. Pocit sounáležitosti a vývoj ženského hnutí v celoevropském měřítku jim umožňují vnést do veřejného života prvky a jevy, sny, přání, životní i profesionální cesty, které chápe dnešní společnost jako samozřejmé.

Studium na univerzitě

Bayerové bylo umožněno vystudovat nižší ročníky gymnázia, součástí jejího fondu v Archivu Národního muzea jsou její středoškolská vysvědčení. Nakonec dostala povolení složit zkoušky až do sexty, svá studia však ukončila na malostranském gymnáziu zkouškou z učiva kvinty. Dál už nepokračovala, na rakouské školství zanevřela. Když se v roce 1889 naskytla možnost nostrifikace, odmítla to s tím, že se po uskutečněných studiích nestane znovu oktavánkou, aby složila státní maturitu, která byla jednou z podmínek uznání univerzitního diplomu. V 1875 se připojuje k Bohuslavě Keckové a zapisuje se na curyšské univerzitě. Rakouskou maturitní zkoušku nepotřebovala, skládá jí dodatečně za poplatek 50 zlatých ve Švýcarsku.

¹⁰⁹ Srov. VOŠAHLÍKOVÁ (1996).

Podmínkou přijetí na univerzitu je maturitní zkouška ze dvou jazyků, případnou zkoušku z němčiny by jí uznali, ale zkoušku z francouzštiny by stejně musela dělat dodatečně, protože klasická gymnázia ji ve svém studijním plánu nenabízela.

Výběr švýcarské univerzity nebyl náhodný. Vedle Paříže a Ruska (kde ženy byly posluchačkami petrohradské univerzity v krátkém období první poloviny 60. let) bylo Švýcarsko¹¹⁰ jedinou možností mladých dívek toužících po vyšším vzdělání. V sedmdesátých letech 19. století se situace v Evropě postupně měnila k lepšímu, na univerzitách byly ženy v Británii, Skandinávii, později i ve Španělsku, Srbsku nebo Polsku. Rakousko a stejně tak i některé německé státy však setrvávají na svých postojích, řádné univerzitní studentky se tam objevují až na přelomu století či později (v Prusku např. v roce 1908). Ve stejné době (1906) už na švýcarských univerzitách studovala asi čtvrtina studentek, víc než 90 procent z nich tvořily studentky ze zahraničí, což vyvolávalo ne vždy pozitivní reakce u místního obyvatelstva. Malý počet švýcarských studentek je patrný až do první světové války, stejně jako v případě českých studentek byla zde základním problémem neexistující síť ženského vyššího středního vzdělání. V roce 1864 univerzita v Curychu umožnila první ruské studentce zápis na lékařskou fakultu, o tři roky později se Naděžda P. Suslova stala první ženou v německy mluvících zemích, která úspěšně ukončila řádné studium na státní univerzitě. V dalších letech pak nejen ruské studentky nacházíme v Bernu (1868), Laussane (1876 na místní akademii, 1890 na univerzitě) i Basileji (1890). V roce 1873 byl v Curychu odhlasován zákon o rovném právu obou pohlaví k přístupu ke vzdělání, Kecková i Bayerová tedy vstupovaly do prostředí, kde jejich touhy po vzdělání nenarážely na odpor a nemusely bojovat se společenskými předsudky. Na univerzitě už studovaly dívky z Ruska, USA, Německa, Srbska a Rakouska-Uherska. Na univerzitě v Curychu tvořily většinu studentek budoucí

¹¹⁰ Více o studiu žen na švýcarských univerzitách viz *Frauen Macht Geschichte* (2001), zejména Teil 2, Kapitel 4, Bildung.

lékařky, obdobně si tuto praktickou specializaci vybrala více než polovina českých doktorek na pražské univerzitě před rokem 1918¹¹¹.

Studium na univerzitě však nebylo nikterak levnou záležitostí. Právě z finančních důvodů ukončila Anna na univerzitě v Curychu po třech semestrech studium a přešla do levnějšího Bernu. V dopise E. Krásnohorské¹¹², která žádala informace o možném dalším vzdělávání studentek Minervy, vyčíslila životní náklady (bez oblečení) na 4 905 franků, studijní pak na 2 010 franků (bez knih, nástrojů a doktorátu). Vysoké poplatky za studium ovlivňoval kromě nutnosti zaplatit tři státní zkoušky za 360 franků (60+60+240) zejména fakt, že cizinci platili za ostatní zkoušky dvakrát více než domácí studenti. Po trpkých zkušenostech s uznáním vysokoškolského diplomu radila Bayerová studentkám spíše univerzity na území Rakouska-Uherska, konkrétně Záhřeb a Czernovice, doufala v otevření studia pro ženy na univerzitě v Pešti. Hmotné poměry rodiny zapříčinily přerušování studia v průběhu let 1877–1879, kdy Anna opětovně pobývala v Praze, kde alespoň navštěvovala přednášky a porodnický kurz. Díky štědré podpoře bernských přátel manželů Lenzových, paní Langhansové a bohaté přítelkyně Anny Galvisové se na podzim roku 1879 může vrátit ke studiu. Přítelkyně Z. Braunerová, A. Lauermannová a K. Hebdová litují jejího odjezdu poeticky „Och, jak smutné noviny / vyšly dnes z úst Katyny, / že Vy za příčinou vědy / opustíte Prahu tedy!“¹¹³, v následujících měsících však neskrývají radost z toho, že „dosáhla cíle svých snah a dosáhla hodnosti, pro kterou si chtěli páni tohoto světa vzítí monopol.“¹¹⁴

Bohumila Kecková zahájila a také dokončila svá studia na univerzitě v Curychu, obhájila disertační práci o průdušnici a nádorech na krku, promovala v

¹¹¹ Srov. ŠTEMBERKOVÁ (1996).

¹¹² Bayerová Krásnohorské z 5. 3. 1895, PNP, LA, fond Eliška Krásnohorská, korespondence přijatá.

¹¹³ Braunerová Bayerové z 27. 9. 1879, PNP, LA, fond Anna Bayerová, korespondence přijatá.

¹¹⁴ Gratulace Lauermannové Bayerové k dokončení studia z 9. 12. 1881, PNP, LA, fond Anna Bayerová, korespondence přijatá.

srpnu 1880¹¹⁵, o rok starší Anna přešla na jaře roku 1877¹¹⁶ na lékařskou fakultu na univerzitě v Bernu, kde promovala v listopadu 1881. Tématem její práce se stalo zkoumání krve u novorozenců. „Šlechtný úmysl povznést se výše než je u nás dosud zvykem“¹¹⁷ nebylo snadné naplnit. Vymykát se dobovým zvyklostem a jít vlastní cestou bylo ve skutečném světě mnohem těžší a náročnější než v teoretických úvahách, osvětových člancích a přednáškových příspěvcích. Příklad českých studentek medicíny ukázal, že vedle hmotných a rodinných poměrů začala hrát roli i otázka odborná, na takto vzdělané ženy nebyla soudobá společnost připravena. Dnešní terminologií bychom řekli, že se staly překvalifikovanými, což značně omezovalo jejich pracovní možnosti. Už před Anninou promoci bylo totiž jasné, že najít uplatnění v Rakousku nebude lehké. Čeští lékaři sice začali projevovat vstřícnější přístup k ženám, jak ovšem dokazovaly četné přednášky v Ženském výrobním spolku i jinde, jejich místo viděli na pozicích ošetřovatelek. Anina promoce se přesto zcela oprávněně stala velkou událostí („Radostí vypadly mi noviny z ruky“¹¹⁸) a vřelých gratulací se jí dostalo od všech přítelkyň. Bohumila Kecková po svém návratu neúspěšně žádala ministerstvo o nostrifikaci svého doktorského titulu, v roce 1882 se stala ve Vídni porodní asistentkou (složila „Hebammenprüfung“), Annu Bayerovou čekal podobný osud. Řadu let působila v zahraničí, příznivé zlepšení jejích možností uplatnění nastalo až v souvislosti s problémem lékařské péče o muslimské ženy v připojené Bosně a Hercegovině. Deset let po promoci tam byla Anna Bayerová ustanovena lékařkou a stala se tak první ženou v Rakousku-Uhersku, která získala místo úřední lékařky. Vydržela tam rok, poté se vrátila do Švýcarska.

¹¹⁵ Záznam 4729, Keck, Bohumila Josephine (Frl.), databáze studentek Universität Zürich, Die Matrikeledition der Universität Zürich 1833–1924, dostupné z [www: <http://www.matrikel.unizh.ch/pages/0.htm>](http://www.matrikel.unizh.ch/pages/0.htm).

¹¹⁶ Záznam 4946, Bayer, Anna (Frl.), tamtéž.

¹¹⁷ Pešková otci Bayerové o radosti, kterou v ní vyvolal úmysl jeho dcery dál studovat, z 2. 7. 1871, PNP, LA, fond Anna Bayerová, korespondence přijatá.

¹¹⁸ Krásnohorská Bayerové z 2. 12. 1881, PNP, LA, fond Anna Bayerová, korespondence přijatá.

Zlepšení postavení studentek přinesla až druhá polovina devadesátých let. V roce 1896 byly rakouským ministerstvem poprvé nostrifikovány lékařské diplomy získané v zahraničí, o rok později promovala na vídeňské univerzitě první ženská lékařka Gabriele Possaner Freiin von Ehrenthal, téhož roku byla Bohumila Kecková úředně ustanovena definitivní lékařkou v Mostaru, kde působila víceméně do své smrti v roce 1911. Bayerová se po návratu do Čech angažovala v různých spolkových aktivitách a charitativní činnosti, zemřela v roce 1924, tedy v době, kdy právo na vysokoškolské studium ženám zaručoval československý právní řád. První české lékařky promovaly na univerzitě až ve dvacátém století a byly o generaci mladší než Kecková a Bayerová. V roce 1875, kdy se narodila Anna Honzáková, už obě privatistky z reálného gymnázia studovaly na univerzitě v Curychu.

Závěrová

Nástin organizace gymnázií a reálek na téměř šedesát let předurčil hlavní kostru rakouského středoškolského systému. Rychlý hospodářský a sociální vývoj společnosti ve druhé polovině století zapříčinily, že vzdělávací model přestal vyhovovat stále většímu počtu zájemců o středoškolské vzdělání i z řad nižších vrstev, což se projevilo zejména v Čechách, kde na školách studovala polovina studentů majících nárok na osvobození od školného. Potřeba nové organizace však byla vyřešena až Marchetovou reformou z roku 1908. Malostranské reálné gymnázium bylo založeno po vzoru tábořské školy v roce 1865 a jeho vznik je iniciován zejména městskou radou. Svoji roli nehrají ekonomické důvody, snaha zřídit české školy je motivována konkurenčním bojem škol německých, a proto je škola zakládána bez ohledu na ekonomické dopady na chod města. Obec se po celou dobu stará o její udržování, o předání do rukou státu požádá až ve druhé vlně postátňování na začátku osmdesátých let, celý proces však trvá až do desetiletí následujícího. Důvody prodloužení leží na obou stranách. Politika ministerstva kultu zahajuje nový směr, ve kterém se s touto formou českých středních škol nepočítá, pražská obec ukazuje značné sebevědomí a vystupuje jako rovnocenný partner, ekonomické důvody ji k rychlému vyřešení nenutí, jako to je v případě menších měst. I přes zdůrazňovanou nezávislost obecních škol musíme konstatovat, že veškeré události, slavnosti a akce školy nijak neodporují zvyklostem ostatních škol, státní rakouské jde ruku v ruce s vlasteneckým a národním. Formální podřízenost a dozor ministerstva jsou dostatečně silné i na městské škole. Dojde-li k nějaké větší benevolenci a zavládl-li na škole svobodný duch, bylo to díky vedení pedagogického sboru, které prohřešky svých svěřenců přehlíželo.

Časové rozpětí a soustředění na jednu školu v žádném případě nepřináší vyčerpávající pohled na každodennost studentského života a školní instituce druhé

poloviny 19. století, spíše se snaží postihnout konkrétní jevy a události, které byly v centru pozornosti nejen pedagogů a studentů. Až konfrontace pramenů různých typů dokáže dát přesnější odpověď na otázky, které jim klademe proto, abychom získali odpověď nebo proto, abychom si ověřili jejich platnost. Sociální poměry studentů a formy jejich zlepšení, stejně jako analýza vztahů na základě pramenů osobní povahy jsou jen částí mozaiky života školy a rozhodně si nekladly za cíl postihnout dění v jeho vyčerpávající podobě. Poslední kapitola chtěla svým obsahem pojmenovat rozdíly mezi bezproblémovým přístupem mužů ke vzdělání a mužským školstvím a složitou cestou, kterou musely podniknout ženy. Vyniká pak zejména boj s předsudky a nepochopením ze strany rodiny v případě Bayerové a aktivní podpora potomků při studiu, jak jsme ji viděli u Karla Kramáře nebo Josefa Foersterera.

Prameny a literatura

Nejdůležitější pramennou základnou pro moji práci je fond školy uložený v Archivu hlavního města Prahy pod názvem Fond, jedná se o fond neuspořádaný a značně torzovitý. Součástí fondu jsou kompletní výroční zprávy začínající rokem 1867, jeden katalog maturitních vysvědčení reálné větve školy a několik metrů spisového materiálu z požadovaného období. Doklady o fungování školy jsou i součástí fondů Národního archivu, studovala jsem zejména fond Ministerstva kultu a vyučování Vídeň, kde se v části prezidia (1888–1918) nachází oddíl všeobecně vzdělávacích škol, ve fondu Zemské školní rady se pak nalézají roční statistické zprávy o českém školství a také jednotlivé inspekční zprávy z návštěv škol. Značné množství korespondence a dokumentů týkajících se školy je ve fondu prvního ředitele Václava Zeleného, který je uložen v Literárním archivu Památníku národního písemnictví. K popisu pražského školství jsem využila statistické příruční knížky král. hl. města Prahy vydávané statistickou komisí města pod vedením Josefa Erbena. V posledních dvou kapitolách jsou klíčovými prameny vzpomínky otištěné v památkách vydaných při příležitosti 60. a 100. výročí založení instituce, odkazují ale také k memoárům žáků a pedagogů školy (Josefa Karáska, Karla Kramáře, J. B. Foerster a dalších). K poslední kapitole byly důležitým zdrojem fondy Anny Bayerové, uložené v Archivu Národního muzea a Literárním archivu Památníku národního písemnictví, ve druhé jmenované instituci jsem využila korespondence z fondů Vojta Náprstek, Eliška Krásnohorská, Sofie Podlipská aj.

Prameny

Archiv hlavního města Prahy

Fond Gymnázium Jana Nerudy, Hellichova 3, Praha 1

Národní archiv v Praze

Fond Ministerstvo kultu a vyučování 1867-1918, Praha

Fond Zemská školní rada v Praze (1869-1891), IV. Střední školy

Archiv Národního muzea

Fond Anna Bayerová

Literární archiv Památníku národního písemnictví

Fond Anna Bayerová

Fond Václav Zelený

Vydané prameny

Výroční zprávy reálného gymnázia z let 1867-1895

Statistické knížky královského hlavního města Prahy

Literatura

AUERBACH, Erich: *Mimesis: zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách.*

Praha: Mladá fronta, 1998.

BAHENSKÁ, Marie. *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze 19. století.* Praha: Libri/Slon, 2005.

BĚLINA, Pavel et al. *Dějiny Prahy.* Praha, Litomyšl: Paseka, 1998.

BINDER, Harald, KŘIVOHLAVÁ, Barbora, VELEK, Luboš (eds). *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918: sborník z konference.* Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2003.

BÍLEK, Petr A.: *Hledání jazyka interpretace. K modernímu prozaickému textu.* Brno: Host, 2003.

BLÁHOVÁ, Kateřina, PETRBOK, Václav (eds). *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha: ÚČL AV ČR, 2004.

CACH, Josef, VALENTA, Josef. *Výchova a vzdělání v českých dějinách III. 1. část, 1848–1914*. Praha: SPN, 1990.

Čtvrtá výroční zpráva o obecním gymnasiu reálním v Praze, podaná koncem roku školního 1870. Praha: Obecní gymnasium reální, 1870.

DOLEŽEL, Lubomír: Mimesis a možné světy. *Česká literatura*, 1997, č. 6, s. 600–623.

DOLEŽEL, Lubomír: *Heterocosmica: fikce a možné světy*. Praha: Karolinum, 2003.

DOLEŽEL, Lubomír: *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha: Academia, 2008.

Dvacátá třetí výroční zpráva o obecním gymnasiu reálním spojeném s vyššími třídami gymnasijními i reálními (Městské střední škole) v Praze za školní rok 1890. Praha: Důchody obce pražské, 1890.

FASORA, Lukáš. *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno: Matice moravská, 2007.

FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří, MALÍŘ, Jiří (eds). *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.

FOERSTER, Josef Bohuslav. *Poutník. Paměti díl I*. Praha: Aventinum, 1929.

FOERSTER, Josef Bohuslav. *Poutníkovy cesty. Paměti díl II*. Praha: Aventinum, 1932.

Frauen Macht Geschichte. Zur Geschichte der Gleichstellung in der Schweiz 1848–2000. Bern, 2001. Dostupný z:

<http://www.frauenkommission.ch/pdf/d_4_0_bildung.pdf>.

GIDDENS, Anthony. *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Berkeley: University of California Press, 1984.

HANÁKOVÁ, Alena, KOLÁČNÝ, Bohumil, PEŠTA, Pavel (eds). *Gymnázium jako kulturní fenomén: symposium Brno 5.–6.6. 1997.* Brno: Gymnázium na třídě Kapitána Jaroše, 1997.

HAVRÁNEK, Jan. Role gymnázií při vytváření kulturní elity českého národa v 2. polovině 19. století. In NAVRÁTIL, Ivo (ed.). *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání: sborník referátů z konference konané ve dnech 24.–25.června 1999 v Jičíně.* Semily: Státní okresní archiv, 2000. s. 63n.

HLAVAČKA, Milan. *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1962–1913.* Praha: Libri, 2006.

HONZÁKOVÁ, Anna. *Dr. med. Anna Bayerová. 1853–1924. První česká lékařka ve Švýcarech.* Praha: Ženská národní rada, 1937.

HORSKÁ, Pavla. *Naše prababičky feministky.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.

JAKUBEC, Ivan, JINDRA, Zdeněk. *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie.* Praha: Karolinum, 2006.

KÁDNER, Otakar. *Dějiny pedagogiky III.* Praha: Dědictví Komenského, 1912.

KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Ztracený ráj.* Praha: Melantrich, 1977.

- KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří. *Vzpomínky*. Praha: Thyrsus, 1994.
- KLÍMOVÁ, Jarmila. Reforma středního školství v roce 1908. In NAVRÁTIL, Ivo (ed.). *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání: sborník referátů z konference konané ve dnech 24.–25.června 1999 v Jičíně*. Semily: Státní okresní archiv, 2000. s. 72-80.
- KOŘALKA, Jiří. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha: Argo, 1996.
- KRAMÁŘ, Karel. *Paměti Dr. Karla Kramáře*. Praha: Nakladatelství Pražské akciové tiskárny, [s. d.].
- KŘEN, Jan. *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*. Praha: Academia, 1990.
- LAUERMANNOVÁ-MIKSCHOVÁ, Anna Felix Téver. *Lidé minulých dob: kniha lidských a básnických osudů*. Ed. Miroslav Rutte. Praha: Sfinx, 1941.
- LENDEROVÁ, Milena, RÝDL, Karel: *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2006.
- LUKEŠ, Zdeněk. Škola jako budova a symbol od konce 19. do poloviny 20. století. In *Škola a město*. Documenta Pragensia XI. Praha: Karolinum, 1994. s. 75–81.
- LUSTIGOVÁ, Martina, KRAMÁŘ, Karel. *První československý premiér*. Praha: Vyšehrad, 2007.
- MAREK, Pavel. *Český katolicismus 1890–1914*. Olomouc: Universita Palackého v Olomouci/Gloria Rosice, 2003.
- MORKES, František. *Kapitoly o školství, o ministerstvu a jeho představitelích: období let 1948–2001*. Praha: Pedagogické muzeum J.A. Komenského, 2002.

MORKES, František. *Historický přehled postavení maturitní zkoušky a analýza jejích funkcí*. Praha: Tauris, 2003.

NAVRÁTIL, Ivo (ed.). *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání: sborník referátů z konference konané ve dnech 24.–25.června 1999 v Jičíně*. Semily: Státní okresní archiv, 2000.

Neue Freie Presse, 6. 6. 1880. Dostupný z databáze ANNO Österreichische Nationalbibliothek: <<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?apm=0&aid=nfp&datum=18800606&seite=5>>.

NEWERKLA, Stefan. *Intendierte und tatsächliche Sprachwirklichkeit in Böhmen: Diglossie im Schulwesen der böhmischen Kronländer 1740–1918*. Wien: WUV-Universitätsverlag, 1999.

NOVÁ, Jana. Karel Kramář – student a české školství druhé poloviny 19. století. *Časopis Národního muzea – řada historická*, 2000, roč. 169, č. 1–2, s. 56–68.

NOVOTNÁ, Martina. *Obraz gymnazisty poloviny 19. století ve světle jeho deníků*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav českých dějin, 1999. Vedoucí diplomové práce Prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.

Památník k 60. ročníci založení Městské střední školy na Malé Straně v Praze a z ní vzešlých ústavů. 1866–1926. Praha: Nákladem sjezdového výboru vytiskl V. Kotrba, 1926.

PÁNKOVÁ, Markéta (ed.). *Vzdělávání dívek v Čechách*. Praha: Pedagogické muzeum J. A. Komenského, 2008.

PEŠEK, Jiří. Školská síť Prahy, Vídně, Mnichova a Hamburku okolo roku 1900. In *Škola a město*. Documenta Pragensia XI. Praha: Karolinum, 1994. s. 178-189.

Rozvoj školství v královském hlavním městě Praze pod správou českého zastupitelstva v letech 1860 až 1890. Praha: Nákladem důchodů královského hlavního města Prahy, 1891.

ŘEZNÍČKOVÁ, Kateřina. *České střední školy, jejich studenti a profesori v letech 1867 až 1918*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova. Filozofická fakulta. Ústav českých dějin, 2006. Školitel disertační práce Prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.

SECKÁ, Milena. *Americký klub dam: k příležitosti 140. výročí založení*. Praha: Národní muzeum, Náprstkovo muzeum, 2005.

SEKYRKOVÁ, Milada (ed.). *Paměti a vzpomínky jako historický pramen*. Praha: Národní technické muzeum, 2006.

SCHELLE, Karel. *Vývoj veřejné správy v letech 1848–1948*. Praha: Eurolex Bohemia, 2002.

SÍS, Vladimír (ed.). *Dr. Karel Kramář: Život – Dílo – Práce vůdce národa*. 3. vyd. Praha: A. Pokorný, 1936.

SOLFRONK, Jan et al. *Učitelství jako profese*. Liberec: Technická univerzita v Liberci 2000.

SVATOŠ, Martin. Postavení a funkce klasických jazyků ve všeobecném vzdělávání v habsburské monarchii 19. století. In *Škola a město*. Documenta Pragensia XI. Praha: Karolinum, 1994. s. 145–153.

SVATOŠ, Martin. Exner-Bonitzovy školské reformy a jejich důsledky pro gymnaziální školství v habsburské monarchii v 19. století. In NAVRÁTIL, Ivo (ed.). *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání: sborník referátů z konference konané ve dnech 24.–25.června 1999 v Jičíně*. Semily: Státní okresní archiv, 2000. s. 42–48.

ŠAFRÁNEK, Jan. *Za českou osvětu: obrázky z dějin českého školství středního*. Praha: J. Otto, 1898.

ŠAFRÁNEK, Jan. *Reálné gymnasium. Obraz jeho vzniku, vývoje a osudů. Přehled jeho učebných osnov*. Praha: Kober, 1913.

ŠAFRÁNEK, Jan. *Školy české: obraz jejich vývoje a osudů. II. svazek (1848–1913)*. Praha: Matice česká, 1918.

ŠIMA, Karel. Národní slavnosti šedesátých let 19. století jako performativní akty konstruování národní identity. *Český časopis historický*, 2006, roč. 104, č. 1. s. 81-110.

Škola Nerudova: Sborník k 100. výročí založení české střední školy na Malé Straně. Praha: Nákladem vlastním, 1965.

ŠTEMBERKOVÁ, Marie. Doktorky filozofie a medicíny na pražské univerzitě od r. 1901 do konce první světové války. In PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (eds). *Žena v dějinách Prahy: sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*. Documenta Pragensia XIII. Praha: Scriptorium, 1996. s. 213-251.

ŠUBRT, Jiří. *Čas a společnost. K otázce temporalizované sociologie*. Praha: ISV nakladatelství, 2003.

ŠUŠOVÁ, Veronika. Školství jako nástroj státní propagandy. Výchova k patriotismu na příkladě rakouských učebnic druhé poloviny 19. století. In BLÁHOVÁ, Kateřina, PETRBOK, Václav (eds). *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století*. Praha: ÚČL AV ČR, 2004. s. 100-110.

Třetí výroční zpráva o obecním gymnasiu reálním v Praze, podaná koncem roku školního 1869. Praha: Obecní gymnasium reální, 1869.

Tři obecní starší pražští. *Posel z Prahy. Občanské noviny*. Č. 89, 29. 7. 1869.

URBAN, Otto. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda, 1982.

VELEK, Luboš. Česká kulturní politika versus racionalizace struktury státního vzdělávacího systému. Případ tzv. Gautschových ordonancí z roku 1887. In BINDER, Harald, KŘIVOHLAVÁ, Barbora, VELEK, Luboš (eds). *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918: sborník z konference*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2003. s. 589–628.

VESELÁ, Zdenka. *Vývoj české školy a učitelského vzdělání*. Brno: Masarykova univerzita, 1992.

VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. Žena v české politice a veřejné činnosti na přelomu 19. a 20. století. In PEŠEK, Jiří, LEDVINKA, Václav (eds). *Žena v dějinách Prahy: sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*. Documenta Pragensia XIII. Praha: Scriptorium, 1996. s. 291-299.

Resumé

The paper's topic is Czech secondary education in the second half of the 19th century. It generally follows the development of the education system in Austria and discusses the consequences of the Exner-Bonitz school reform from 1849. This reform created two main types of secondary schools: the gymnasium and the real school. As a result of theoretical debates about a single, unified secondary school, a new type of school emerges in the Czech lands, the so-called real-gymnasium, a combination of both previous types.

In the 1860s, new schools are being founded in the Czech lands by the individual municipalities who also provide the funding. The paper selects one of them, the real-gymnasium in Malá Strana, Prague, as a model example and follows its development as a mixed type of secondary school and also the economic and administrative implications of its existence and the efforts of the city council to hand it over into the hands of the state. The relationship between the city officials and the Austrian Ministry of cult and education is analysed. Methodologically, the paper also discusses the use of autobiographical fiction in literature as a source for the study of everyday life in history. Considering the participants in the school situation, the paper's focus lies on students, their social standing and place of origin, as well as the problems they had to cope with. The last chapter is dedicated to the issue of first women students, in particular of their external studies on secondary schools and the difficulties of finding suitably qualified jobs for educated women in the Austrian empire. The paper includes an appendix with statistical data of the number of students.

Přílohy

I. Vývoj počtu středních škol v letech 1860–1890

Geografické údaje byly zaneseny do zjednodušené Palackého Historické mapy Čech z r. 1847, doplněné Josefem Kalouskem r. 1874. V původní podobě je mapa dostupná z [www: <http://mapserver.fsv.cvut.cz/antos/zoomify/palacky.html>](http://mapserver.fsv.cvut.cz/antos/zoomify/palacky.html).

II. Počet studentů reálného gymnázia na Malé Straně a Vyšší dívčí školy v Praze v letech 1863(1865)–1890

Zdroj dat: Rozvoj školství v královském hlavním městě Praze (1891), tabulky na straně 62 a 64.

III. Počty maturantů reálné a gymnaziální větve v letech 1872–1892

Zdroj dat: výroční zprávy gymnázia.

IV. Počty studentů reálného gymnázia na Malé Straně podle bydliště rodičů v letech 1876–1892 a jejich kruhové grafy v pětiletých odstupech

Zdroj dat: výroční zprávy školy.

V. Ředitelé malostranského reálného gymnázia

Fotografie přetištěny z Památníku (1926), s. 17 a 27.

VI. Externí studentky malostranského gymnázia

Fotografie přetištěny z Památníku (1926), s. 40 a 41.

VII. Budova školy, pohled z tehdejší Novodvorské, dnešní Hellichovy ulice

Fotografie přetištěna z Památníku (1926), s. 2.

VIII. Plán budovy, příčný řez

Přetištěno podle nákresu v Památníku (1926), s. 23, zjednodušeno a upraveno digitální vektorizací.

IX. Oslavná báseň k výročí založení školy

Přetištěno ze speciálního oddílu Dvacáté třetí výroční zprávy z roku 1890.

X. Cestovní pas Václava Zeleného pro jeho studijní cestu po Německu a Belgii v roce 1865

Uložen v Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze, fond Václav Zelený, osobní dokumenty.